

ONA ALEKNAVIČIENĖ

Konfesinė konkurencija ir kultūrinis bendradarbiavimas Prūsijos Lietuvoje XVIII amžiaus I pusėje: postūmiai lietuvių raštijai

ANOTACIJA. XVIII a. 2–4-ajame dešimtmetyje Prūsijos Lietuvoje vyko ryški konfesinė konkurencija tarp tradicinių evangelikų liuteronų, arba liuteronų ortodoksų, ir pietistų. Greta konkurencijos buvo nemažai ir kultūrinio bendradarbiavimo apraiškų – tiek Prūsijos Lietuvoje, tiek santykiuose su Halės pietistais. Straipsnyje siekiama įvertinti: 1) kaip vyko konkurencija tarp tradicinių evangelikų liuteronų ir pietistų; 2) kokiomis formomis reiškėsi jų bendradarbiavimas; 3) kaip konkurencija ir bendradarbiavimas veikė lietuvių raštijos raidą ir Prūsijos Lietuvos kultūrą. Analizuojant XVIII a. I pusės įvykius, dėmesys kreipiamas ne tik į konkrečius kurios nors vienos konkuruojančios pusės nuopelnus kultūrai, bet ir tuos veiksmus, kurie tapo postūmiu rezultatyviems kitos pusės žingsniams. Tai daugiausia parodoma remiantis 2 ryškiais pavyzdžiais: pietisto Henriko Lyzijaus (Heinrich Lysius, 1670–1731) ir liuteron ortodokso Jono Berento (Johann Behrendt, 1667–1739) veikla.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: evangelikai liuteronai; pietizmas; Henrikas Lyzijus (Heinrich Lysius); Jonas Berentas (Johann Behrendt); Prūsijos Lietuva; XVIII a. lietuvių raštija.

XVIII a. pradžioje Prūsijos Evangelikų liuteronų bažnyčioje greta tradicinių evangelikų liuteronų, arba liuteronų ortodoksų, formavosi naujos konfesinės srovės, įgavusios apibendrintą *pietistų* pavadinimą.

Liuteronų ortodoksų paprastai skiriami trys istoriniai etapai: 1) ankstyvasis – 1555–1600 m., 2) klestėjimo – 1600–1675 m. ir 3) vėlyvasis – 1675–1780 m.

Būtent vėlyvuoju laikotarpiu išryškėjo pietizmo idėjos, prasidėjo Bažnyčios disociacija (skaidymasis į sroves), naujos tikėjimo formos radosi ne universitetuose, bet bažnyčios įstaigose ir tikinčiųjų bendruomenėse¹. Liuteronai ortodoksai stengėsi išsaugoti ankstyvuoju Reformacijos etapu susiformavusią Bažnyčios doktriną ir į pietistus žiūrėjo kritiškai kaip į siekiančius naujos reformos ar netgi antrios Reformacijos².

Liuteronų bažnyčios atsinaujinimo būtinybė, nulemta Trisdešimties metų karo pasekmių, išryškėjo XVII a. pabaigoje – pagrindinius pertvarkos principus 1675 m. išdėstė Philippas Jakobas Speneris (1635–1705) knygoje *Pia Desideria*³. Pietizmo judėjimas, kurio ištakos ir pagrindinis centras buvo Halės universitetas bei Halėje įkurtos Francke's įstaigos, skatino jausmu pagrįstos krikščionybės kultą, siekė mažinti bažnyčios apeigų formalizmą, stiprinti asmens pamaldumą, aktyvinti jo raiškos būdus ir per tai veikti kultūrinį ir iš dalies ekonominį visuomenės gyvenimą. Žiūrint labai apibendrintai, Reformacija siekė reformuoti krikščioniškąjį mokymą, o pietizmas savo užduotimi laikė pakeisti krikščioniškąjį gyvenimą⁴. Tai buvo ne vien religinis, bet ir socialinis judėjimas, skatinęs tiek tikėjimo atsinaujinimą, tiek juo paremtą visuomenės veiklumo didinimą ir gyvenimo kokybės gerinimą. XVI a. įtvirtinta teologinė doktrina, kad žmogaus išganyką lemia tik tikėjimas (*Sola fide*), o ne geri darbai, XVIII a. iš esmės nesugriaunama, tačiau tikintysis įpareigojamas dar ir keisti savo gyvenimą – gerais darbais pagerbti Dievą, padėti artimui ir patvirtinti atsinaujinimo tikrumą, kitaip sakant, jis visa savo veikla turi parodyti norą būti išganytas⁵. Pietistai – ne idealistinės, o veiklios, kasdienį visuomenės gyvenimą keičiančios krikščionybės skeleidėjai.

¹ Tim Christian Elkar, *Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. Studien zu Gerhard, König, Spener und Freylinghausen*, Frankfurt/M: Academic Research, 2015, p. 53–58.

² Michael Kotsch, *August Hermann Francke: Pädagoge und Reformier*, Dillenburg: Christliche Verlagsgesellschaft, 2011, p. 13.

³ [Philipp Jacob Spener], *PIA DESIDERIA: Oder Hertzliches Verlangen / Nach Gottgefälliger Besserung der wahren Evangelischen Kirchen / sampt einigen dahin einfältig abzweckenden Christlichen Vorschlägen [...]*, Franckfurt am Mayn: In Verlegung Johann David Zunners. Druckts Johann Dieterich Frietgen, 1676.

⁴ Christian Elkar, *op. cit.*, p. 59; Johannes Wallmann, *Pietismus und Orthodoxie. Gesammelte Aufsätze III*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2010, p. 20–21; Michael Kotsch, *op. cit.*, p. 11–12, 139–145.

⁵ Plg. Michael Kotsch, *op. cit.*, p. 140–142.

Pietizmo baigiamąją ribą Prūsijoje linkstama laikyti 1740 m. – tai Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I (1688–1740, valdė 1713–1740) valdymo pabaiga ir jo sūnaus Frydricho II (1712–1786, valdė 1740–1786) valdymo pradžia. Valdant karaliui Frydrichui Vilhelmui I, itin vertinusiame Halės pietizmą ir jo idėjas taikiusiam jaunai monarchijai konsoliduoti, pietizmas tapo tarsi valstybine religija, tuo tarpu racialesnis, universalesnis, į sekuliarizmą orientuotas Frydrichas II pietistus vertino kritiškai ir kartu su hernhutiečiais priskyrė sektai⁶.

Ryški konkurencija tarp liuteronų ortodoksų ir pietistų Prūsijos Lietuvoje prasidėjo 1–2-ajame ir ypač sustiprėjo 3–4-ajame XVIII a. dešimtmetyje. Ji buvo susijusi visų pirma su švietimo reforma: 2-ajame dešimtmetyje Prūsijoje pradėta eiti prie visuotinio pradinio mokslo įvedimo ir kartu mokyklų gimtąja kalba steigimo. Pietistų ir ortodoksų santykiai nėra vien istorinė problema siaurąja prasme. Vertinant literatūrinį darbą ir indėlį į lietuvių kultūrą, gal ir ne visada svarbu, kuriai pakraipai priklausė XVIII a. autoriai, tačiau to reikia neišleisti iš akių procesų analizei pasitelkiant amžininkų atsiliepimus ir nustatant teiginių objektyvumą. Ir vieni, ir kiti nesivaržė kritikuoti bei menkinti priešingos pakraipos atstovų darbus⁷. Linkstama manyti, kad antagonizmas tarp liuteronų ortodoksų ir pietistų kildavęs ne tiek dėl skirtingo teologinio turinio suvokimo, kiek buvęs bažnytinės ir švietimo politikos (kartais tiesiog asmeninių konfliktų) pasekmė⁸.

Visus tuos dešimtmečius greta konfesinės konkurencijos buvo nemažai ir kultūrinio bendradarbiavimo apraiškų – tiek Prūsijos Lietuvoje, tiek santykiuose su Halės pietistais. Straipsnyje siekiama įvertinti: 1) kaip vyko konkurencija tarp tradicinių evangelikų liuteronų ir pietistų; 2) kokiomis formomis reiškėsi jų bendradarbiavimas; 3) kaip konkurencija ir bendradarbiavimas veikė lietuvių raštijos raidą ir Prūsijos Lietuvos kultūrą. Uždaviniai platus,

⁶ Christian Elkar, *op. cit.*, p. 61–62.

⁷ Apie įtampą tarp pietistų ir liuteronų ortodoksų plačiau žr. Erich Riedesel, *Pietismus und Orthodoxie in Ostpreußen. Auf Grund des Briefwechsels G. F. Rogalls und F. A. Schultz' mit den Halleschen Pietisten*, Königsberg (Pr.) und Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1937; Carl Hinrichs, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971, p. 216–300.

⁸ Apie padėtį Karaliaučiaus universitete žr. Kęstutis Daugirdas, „Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas Donelaičio studijų metais“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2013, t. 26, p. 56.

bet daugelį veikslių paranku parodyti 2 ryškiais pavyzdžiais: pietisto Henriko Lyzijaus (Heinrich Lysius, 1670–1731) ir liuteronu ortodoksu Jono Berento (Johann Behrendt, 1667–1739) veikla, vykusia intensyvaus konkuravimo ir bendradarbiavimo aplinkoje.

Pietizmo įtaka Prūsijos Lietuvos kultūriniam gyvenimui nemažai tirta, ypač daug dėmesio skirta analizuojant Karaliaučiaus ir Halės universitetuose veikusius Lietuvių kalbos seminarus. Iš jų kaip išsamiausi išskirtini Eduardo Winterio, Christiane's Schiller ir Liucijos Citavičiūtės tyrimai, parodę seminarų įkūrimo tikslus ir aplinkybes⁹. Tačiau vis dar trūksta to laikotarpio lietuvių literatūros istorijos analizės, paremtos archyviniais šaltiniais (tiek pirminiais, tiek antriniais) ir leidžiančios įvertinti literatūros procesus kaip kultūros raidos nulemtus reiškinius. Archyvinuose dokumentuose randami faktai kai kuriais atvejais verčia keisti ankstesnėje literatūroje susiformavusią sampratą ar dėl nekritiško vertinimo susidariusius stereotipus. Analizuojant dokumentus, straipsnyje taikoma naratyvinių istorijos šaltinių kritika, o apibendrinant jau žinomą informaciją ir siejant su naujesne – analitinis aprašomasis metodas.

1. PIETISTŲ VEIKSMAI IR LIUTERONŲ ORTODOKSŲ ATOVEIKSMIS 1718–1722 METAIS: LUTHERIO MAŽOJO KATEKIZMO RENGIMAS (1719) IR LEIDIMAS (1722)

Tiriant Prūsijos Lietuvos kalbos, literatūros ir kultūros istoriją, antrasis Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I iškyla pirmiausia kaip valdovas, siekęs atkurti po Didžiojo maro (1709–1711) ištuštėjusias lietuviškas apskritis ir įvesti privalomąjį pradinį mokymą. 1718 m. vasarą lankydamasis lietuvių gyvenamose apskrityse jis matė, jo požiūriu, nepraktikuojamą krikščionybę, prastą bažnyčių ir mokyklų būklę, todėl liepos 2 d. Tilžės reskriptonu bažnyčių

⁹ Eduard Winter, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslavischen Völker*, Berlin: Akademie Verlag, 1954, p. 43–57; Christiane Schiller, „Die Litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz“, in: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 1994, t. 3(2), p. 375–392; Christiane Schiller, „Das Litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche“, in: *Acta Baltica*, 1994, t. 32, p. 193–223; Liucija Citavičiūtė, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 35–104 ir lit.

ir mokyklų inspektoriumi buvo paskirtas Karaliaučiaus universiteto profesorius, Sembos konsistorijos tarėjas Henrikas Lyzijus ir jam pavesta Prūsų Lietuvoje atlikti švietimo reformą¹⁰, o tiksliau – sukurti efektyviai veikiančią švietimo sistemą. Privalomojo pradinio mokslo įvedimas buvo vienas iš žingsnių siekiant padaryti raštingus ir žemuosius visuomenės sluoksnius, daryti jiems didesnę įtaką ir per kultūros pažangą stiprinti ekonominę bei politinę valstybės galią.

1718 m. rugsėjo 9 d. karalius Lyzijui ir rūmų tarėjui Wolfui Gretschui atsiuntė iš Berlyno specialų įsakymą (instrukciją), kur nurodė, kad kiekviename didesniame kaime turi būti pastatyta po mokyklą, o kiekvienam mokytojui duodama nuo pusės iki ūbo laisvos žemės, pasirūpinta kunigų ir precentorių rengimu, vaikams privalomu mokyklos lankymu, dviejų katekizmų išleidimu¹¹. Pridurtina, kad visi ankstesni karaliaus bandymai (1714, 1715 ir 1717) atkurti po 1709–1711 m. maro vis dar ekonomiškai neatsigaunantį kraštą ir įvesti privalomąjį pradinį mokymą nebuvo sėkmingi.

Iš daugelio Karaliaučiaus teologų Lyzijus tokiam darbui buvo numatytas atsižvelgiant visų pirma į pedagoginę ir teologinę veiklą. Lyzijus buvo gimęs 1670 m. Flensburge (buv. Šlėzvingo Kunigaikštystė), studijavęs filosofiją ir teologiją Jenoje (1687), Leipcige (1688), Karaliaučiuje (1690), Kopenhagoje (1692) ir Halėje (1694); 1702 m. Halėje jis įgijo daktaro laipsnį ir tapo pietistinio judėjimo šalininku¹². 1701 m. Prūsijos karalius Frydrichas I, remdamasis garsaus vokiečių pietisto Philippo Jakobo Spenerio rekomendacija, paskyrė jį

¹⁰ Fritz Terveen, *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I 1714–1740*, Göttingen etc.: Musterschmidt, 1954, p. 86.

¹¹ Adolf Keil, „Das Volksschulwesen im Königreich Preussen und Herzogthum Litthauen unter Friedrich Wilhelm I“, in: *Altpreussische Monatsschrift*, 1886, t. 23, p. 112; Adolf Rogge, „D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren“, in: *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, t. 18, p. 119; Johannes Brehm, *Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren im Rahmen der Gesamtentwicklung der preussischen Volksschule von der Reformation bis zur Regierungszeit Friedrich Wilhelms I. [...]*, Königsberg i. Pr.: Druck von Karg und Manneck, 1913, p. 62–63.

¹² „Lebens=Beschreibung D. HENRICI LYSII“, in: *ACTA BORUSSICA [...] Des III Bandes, Erstes Stück*, Königsberg und Leipzig: Bey Christoph Gottfried Eckart, 1732, p. 52–58; [Max] Lehnerdt, „Lysius, Heinrich“, in: *Altpreussische Biographie*, t. 1, herausgegeben von Christian Krollmann, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974, p. 414; Jendris Alwast, „Lysius, Heinrich“, in: *Neue Deutsche Biographie*, t. 15, Berlin: Duncker & Humblot, 1987, p. 592–593.

Karaliaučiaus karališkosios Frydricho kolegijos¹³ direktoriumi (inauguruotas 1702); 1709 m. Lyzijus tapo Karaliaučiaus universiteto ordinariniu profesoriumi (nors universitetas tam ir prieštaravo), 1715 – trečiuoju rūmų pamokslininku ir Sembos konsistorijos tarėju, 1720–1721, 1724–1725 ir 1728–1729 m. žiemos semestrais ėjo rektoriaus pareigas¹⁴. Taigi mokyklų bei bažnyčių reforma buvo pavesta nevietinės kilmės pietistinės pakraipos asmenybei.

Karaliaus orientavimąsi į pietistus liudija ir 1718 m. rugsėjo 30 d. potvarkis, kuriuo numatyta, kad kandidatai į kunigus turi laikyti egzaminą pamaldumui įvertinti ir gauti tai patvirtinantį pažymėjimą *Testimonium vitae et studiorum*, taip pat 1729 m. kovo 31 d. instrukcija, pakartotinai pabrėžianti jo būtinumą būsiniams kunigams ir mokytojams, o egzaminavimą ir jo išdavimą pavedanti universitete dirbantiems teologams pietistams¹⁵, bei kiti dokumentai.

Karalius Frydrichas Vilhelmas I numatė, kad švietimo uždavinius Lyzijus galėtų greičiau spręsti padedamas kito garsaus pietisto – Halės universiteto profesoriaus Augusto Hermanno Francke's – ir sekdamas jo mokymo įstaigų pavyzdžiu¹⁶. Tą pačią 1718 m. liepos 2-ąją, kai iš Tilžės buvo duotas nurodymas paskirti inspektoriumi Lyzijų, karalius parašė laišką ir Francke'į – pageidavo, kad šis tartųsi su Lyzijumi ir teiktų siūlymus, kaip geriausia imtis darbų¹⁷. Taigi rūpin-tis lietuviškų mokyklų steigimu ir mokytojų rengimu buvo pavesta jiems abiem.

Dėl tokio abipusio įpareigojimo Lyzijus inspektoriavimo metais (1718–1721) detalai pranešinėjo Francke'į apie padėtį Prūsijos Lietuvoje. Glaudžius ryšius tarp Karaliaučiaus ir Halės liudija keturi Prūsijos kultūros paveldo Vals-tybinėje bibliotekoje Berlyne (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kul-turbesitz [toliau – StaBi]; Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mapped 15) saugomi laiškai¹⁸.

¹³ *Collegium Fridericianum* vadinama nuo 1703 m.

¹⁴ „Lebens=Beschreibung D. HENRICI LYSII“, p. 57–60; [Max] Lehnerdt, *op. cit.*, p. 414; Jendris Alwast, *op. cit.*, p. 592; Georg Erler, *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 1544–1829*, t. 2: *Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1911/12, p. 308–311, 323–324, 335–337.

¹⁵ Erich Riedesel, *op. cit.*, p. 163–164; Kęstutis Daugirdas, *op. cit.*, p. 57–58.

¹⁶ Eduard Winter, *op. cit.*, p. 44.

¹⁷ Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 87.

¹⁸ Apie juos žr. Ona Aleknavičienė, „Heinrich Lysius' Missionsarbeit in Preußisch-Litauen nach seinen Briefen an August Hermann Francke“, in: *Hallesche Forschungen*, 17/2: *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, herausgegeben von Udo Sträter in Verbindung mit Hartmut

Francke bendradarbiavimą aprašinėjo dienoraštyje: trumpomis žinutėmis fiksuodavo gautus ir išsiųstus laiškus, informuodavo apie veiksmus, kurių imtasi ar ketinama imtis. 1718 m. rugpjūčio 4 d. jis rašė, kad karalius atsiuntęs raštą ir jam nurodęs Halėje rengti studentus, kurie galėtų dirbti Prūsijos Lietuvoje iš pradžių mokytojais, o vėliau taptų ir kunigais:

Rescript die Litthauische Schulmeister betreffend. Der König hat ein *rescript* eingesandt, daß hier von dem Hernn Prof[essor] solten Schulleute *praepariret* werd[en], die in Lithauen Schulmeister, u[nd] darnach Predig[er] werd[en] könt[en].¹⁹

Lyzijui atrodė, kad rengti lietuvių mokytojus ir kunigus Halės universitete netikslinga. Greta ekonominių priežasčių, jis nurodė ir lingvistinių – didelį lietuvių tarmių skirtingumą, taip pat knygų ir žodynų trūkumą. Lyzijaus nuomone, kalbos geriausia mokytis ten, kur būsiami mokytojai ir kunigai dirbs. Mat lietuviai esą labai nepakantūs kalbantiems ne jų tarme, tokius kunigus jie pajuokią. Savo argumentus jis išdėstė Francke'į 1718 m. rugpjūčio 23 d. laiške:

Littauisch und Lettisch *differiret* nicht allein so viel, daß sie einander nicht verstehen können: sondern auch *Memelsch*, *Ragnitsch* und *Insterburgisch Littauisch* so weit, daß alß neulich ein *Candidatus* aus *Memel*, der daselbst gut *Littauisch* könnte zum Pfarrdienst im *Insterburgischen* beruffen worden, die Gemeine Ihn nicht und Er nicht die Gemeine verstehen konte. So ist das Volk auch so *opiniatre*, daß es von seinem *Dialect* nicht löset, und alle auslachtet, die nicht so reden, alß sie, dahero können die *Studiosi* woll einige *fundamenta* der Sprachen alhier lernen, wie hier auch eine *Littauische Kirche* in der Stadt ist. Aber hernach müssen sie in das Ampt, worinen Sie gedenken befördert zu werden, und gegenwärtig die Sprache lernen. Ein *Littauisch Seminarium* in *Halle* anzulegen, halte weder für *practicabel* noch nutzbar. Es fehlet an Bücher, ist noch kein einzig gedruckt *Lexicon*. Aber damit könnte der I: Br: große *assistance* thun, daß Er allezeit guten Vorrath von guten Leüten hätte, welche hineinkommen und hier das *Littauisch* lernen könnten.²⁰

Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann, Tübingen: Max Niemeyer Verlag GmbH, 2005, p. 675–688.

¹⁹ August Hermann Francke, Tagebuch von August Hermann Francke, Halle (Saale), 01.07.1718–31.12.1718; AFSt/H A 172: 1; taip pat žr. Eduard Winter, *op. cit.*, p. 44.

²⁰ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, 23.08.1718; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 72v–73r.

Karalius instrukcijoje dėl mokyklų steigimo buvo nurodęs Lyzijui atsiųsti į Halę studentą, kuris galėtų kitus mokyti lietuvių kalbos, bet jam nepavyko rasti norinčio, be to, nebuvo išspręstas ir kelionės bei gyvenimo išlaidų klausimas²¹.

Informacija apie lietuvių tarmių skirtingumą, nepakantų lietuvių požiūrį į kitatarmius ar kalbos išmokusius iš gramatikų buvo paskleista ir Leipcige ėjusiam laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* – taip siekta pagrįsti būtinybę rengti kunigus ne Halėje, o Karaliaučiuje. Nors 1719 m. rugsėjo 2 d. pasirodžiusi žinutė anoniminė, bet parašyta arba remiantis paties Lyzijaus suteikta informacija, arba jo laiškais Francke'į. Joje yra svarbi žinia apie jau įkurtą seminarą Karaliaučiuje:

Da auch noch dazu fast ein jedes Dorff seinen eigenen *dialectum* hat, und immer einer des andern Sprache vor unrein schilt, hat es fast unmöglich geschiehen, Leute zu finden, die dem Gottesdienste derer sich sehr klug zu seyn dünckenden Litthauischen Bauren recht vorstehen könnnten. Es ist also Herr. D. Lysius auf gethane Vorstellung von Ihro Kön. Majestät befehligt worden, der Sache Rath zu schaffen, und hat daher ein *Collegium* junger Leute, die in Litthauen befördert zu werden verlangen, allhier gestiftet, die sich bey denen dazu verordneten Studenten, die die Sprache gründlich gelernet, müssen unterrichten lassen.²²

Rūpintis Lietuvių kalbos seminaro kūrimu Karaliaučiaus universitete pradėta 1718 m., tačiau efektyviai veikti tais metais jis dar nepradėjo, buvo tik derinami organizaciniai steigiamieji klausimai²³.

Lyzijus 1719 m. pavasarį rašytame laiške Francke'į priminė, kad Prūsijos Lietuvoje reikia pastatyti 280 mokyklų ir kad „Dievas per karališkąją didenybę nurodė man griebtis reikalo bendromis jėgomis su mieluoju Broliu“²⁴.

²¹ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, 18.10.1718; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 74r–75v.

²² [Anonymus], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1719*, Leipzig, den 2 Sept. N. LXX, p. 560.

²³ Apie seminaro veiklą pirmaisiais penkeriais metais žr. netrukus pasirodysiančiame straipsnyje: Ona Aleknavičienė, „Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: 1718–1723 m.“, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2018, kn. 46.

²⁴ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, o. D. [März 1719]; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 52r–53v; laiškas publikuotas: Ona Aleknavičienė, „Henricho Lyzijaus laiškas Augustui Hermannui Francke'į“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2001, t. 3, p. 187–206, dėl datavimo žr. *ibid.*, p. 189–192.

1719 m. rugpjūčio 21 d. Francke dienoraštyje aprašo pokalbį su karaliumi apie tai, kad Prūsijoje tebetruksta gerų kunigų, ir karaliaus rekomendaciją aktyviai susirašinėti su Lyzijumi. Nors mokyklų kūrimu ir privalomojo pradinio mokslo įvedimu rūpinosi pats karalius, tačiau tai greitų rezultatų vis dėlto nedavė. Karaliaus planai įsteigti kiekviename kaime po mokyklą buvo įgyvendinti tik tada, kai 1736 m. vasario 21 d. jis įkūrė Prūsijos Lietuvai skirtą paramos fondą *Mons pietatis*. Jį iš pradžių sudarė 40 000 talerių, bet 1736 m. liepos 29 d. padidintas iki 50 000 talerių²⁵. Tik tada pastatyta beveik tiek mokyklų, kiek 1719 m. numatė Lyzijus: jo laiške nurodyta 280, o iki 1740 m. keturiose lietuvių gyvenamose apskrityse – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties – pastatyta 275²⁶.

Kaip matyti iš Lyzijaus 1719 m. pavasarį rašyto laiško Francke'į, per tą pačią 9-ių savaičių kelionę rūpintis ne tik parinkti vietas mokyklos, bet ir parengti visoms lietuviškoms apskritims priimtina resp. privalomą katekizmo versiją („eine einhellige *Version des Kleinen Catechismi Lutheri*“):

Ich bin eben aus Littauen²⁷ gekommen, woselbst 9: Wochen zugebracht damit, daß erstlich eine einhellige *Version des Kleinen Catechismi Lutheri* mit vieler Mühe zu Wege gebracht; hernach, daß, da noch 8: 9: – – biß 20: dörffer zu einer Schulen geschlagen sind, 280: Schuldörffer erwehlet würden, worinnen vor erst Schulen gebaut werden sollen.²⁸

Reikiamų koordinavimo veikslių ėmėsi pats Lyzijus. Dviem egzemplioriais parengtas rankraštis buvo svarstomas kunigų konferencijose, kurios 1719 m. vyko Ragainėje, Įsrutyje, Nemerkiemyje, Enciūnuose, Stalupėnuose, Pilkalnyje, Klaipėdoje, Kaukėnuose, Gilijoje ir Tilžėje. Į jas buvo sukviesti visi vyskupai

²⁵ *Schule und Absolutismus in Preussen. Akten zum preussischen Elementarschulwesen bis 1806*, herausgegeben von Wolfgang Neugebauer, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1992, p. 177, 182; Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 109–113.

²⁶ Algirdas Matulevičius, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 108, plg. Ignas Skrupskelis, *Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1967, p. 18, kur nurodoma, kad Prūsijos Lietuvoje buvo įsteigta 340 mokyklų.

²⁷ Turima galvoje Prūsijos Lietuva.

²⁸ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, o. D. [03.1719]; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 52r.

ir deleguoti kunigai iš Labguvos, Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties bažnytinių apskričių bažnyčių²⁹. Konferencijose dalyvavo ir Lyzijus, jis girdėjo kunigų ginčus dėl vertimo principų ir aprašė juos katekizmo pradžioje pridėtame kreipimesi į karalių, taip pat ir vizitacijų dokumentuose³⁰. Kreipimesi į karalių rašė, kad kunigai ginčijęsi dėl daugelio žodžių ir frazių vertimo, netgi dėl poterių³¹. Ir savo autobiografijoje Lyzijus skundėsi, kad rengti katekizmą jam buvę nepaprastai sunku dėl to, kad kunigai nesutarę dėl lietuvių kalbos principų:

Hiemit habe die allerverdriesslichste Arbeit gehabt, weil die Prediger in denen 'Principiis der litauischen Sprache nicht einig waren'.³²

Katekizmo gale pridėtame kreipimesi į kunigus Lyzijus prašė, kad visų penkių lietuviškų apskričių kunigai savo parašais patvirtintų, jog pritaria šiai katekizmo versijai. Rankraštį jau svarstę ir gerai įvertinę vyskupai bei iš visų parapijų deleguoti kunigai. Minėtoje 1719 m. rugsėjo 2 d. žinutėje laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* irgi informuota apie Lyzijaus keliones po Prūsijos Lietuvą, konferencijų šaukimą katekizmui svarstyti.

Katekizmo antraštiniame lape nėra vertėjo ar rengėjo pavardės, bet lietuvių literatūros istoriografijoje jis paprastai vadinamas *Lyzijaus katekizmu*. Aišku viena, kad jį laikyti katekizmo vertėju netikslu: įvade, t. y. kreipimesi į karalių, jis pats sakosi lietuviškai nemokąs, todėl liepęs precentoriui Lietuvoje tekstą perrašyti dviem egzemplioriais³³ ir duoti kunigams tikrinti; be to, jis apgailėstauja, kad verčiant viskas vykę ne taip, kaip norėta, o jis, nemokėdamas kalbos, neką tegalėjęs pakeisti³⁴. Lyzijus buvo tik organizatorius bei darbų koordinatorius.

²⁹ Baldur Panzer, *Der Kleine Catechismus D. M. Lutheri Mážas Katgismas D. Mertino Lutteraus. Besorgt von D. Henrich Lysius Tillsitt 1719*, Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1993, p. 120–121; Heinrich Johann Lysius, *Mažasis katekizmas*, pagal Berlyno rankraštį parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 142.

³⁰ 1719 m. kovo 23 d. vizitacijos ataskaitoje Lyzijus rašo konferencijose girdėjęs, kaip nelengva net įgudusiems, išsilavinusiems, gerai lietuviškai mokantiems kunigams išversti kai kuriuos katekizmo ir Biblijos žodžius bei posakius (Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 215).

³¹ Heinrich Johann Lysius, *op. cit.*, p. 22–23.

³² Lyzijaus autobiografijos fragmentas iš Adolf Rogge, *op. cit.*, p. 126.

³³ Dabar žinomas tik vienas egzempliorius, saugomas Krokuvoje, Jogailos bibliotekos Rankraščių skyriuje (sign.: Ms. Slav. quart. 4).

³⁴ Heinrich Johann Lysius, *op. cit.*, p. 21–28.

Naujasis katekizmas aprobuotas didelės grupės lietuviškose parapijose dirbusių kunigų – nepriklausomai nuo to, kuriai religinei pakraipai – pietistams ar liuteronams ortodoksams – jie priklausė. Pirmasis katekizmo rankraštyje pasirašė Įsruties bažnytinės apskrities vyskupas Jonas Berentas: „Johann Behrendt ErtzPriester in Insterb[urg] d[en] 2 Maji 1719.“³⁵

Dokumentai liudija buvus kunigų diskusijas dėl kalbos dalykų, vertimo kokybės ir jos vertinimo kriterijų, o ginčų teologiniais klausimais šaltiniai nemini. Lyzijus, nors ir nemokėjo lietuviškai, nepaliko šio reikalo savieigai. 1719 m. laiškas rodo, kad jis stengėsi atsižvelgti į racionalius kunigų siūlymus. Katekizmas rengtas atsakingai, siekta sukurti visiems kunigams priimtina variantą. Ir tai laikytina ne vien teksto tikrintojų, bet ir pagrindinio organizatoriaus Lyzijaus nuopelnu. Maža to, Lyzijus buvo parengęs ir projektą, kaip katekizmą aiškinti žmonėms. Autobiografijoje jis rašė, kad katekizmo medžiagą padalijęs į 26 skyrius, kuriuos vaikai turį išmokti per 26 žiemos savaites, o pakartoti per 26 vasaros savaites. Šį projektą jis išsiuntinėjęs visiems vyskupams ir jie projektui pritarė³⁶.

Vis dėlto katekizmas 1719 m. nebuvo išleistas, nors sausį ir vasarį jau buvo apsvarstytas, o nuo gegužės iki gruodžio keliavo per parapijas, kad kunigai dar kartą peržiūrėtų ir parašu patvirtintų pritarimą. Net ir didelius įgaliojimus turinčiam pareigūnui taip ir nepavyko jo išleisti iki „kadencijos“ pabaigos – iki 1721 m. rugsėjo 22 d., kai dėl vietinių kunigų nepasitenkinimo jo veikla Lyzijus buvo nušalintas nuo mokyklų ir bažnyčių inspektoriaus pareigų. Pagrindinė priežastis, dėl kurios spaudai parengtas tekstas per trejus metus nepaskelbtas, veikiausiai buvo pinigų trūkumas. Katekizmas, kaip visuotinis, turėjo būti išspausdintas dideliu tiražu. Jis išėjo 1722 m. vadovaujant liuteronų ortodoksų atstovui, Žilių (Tilžės aps.) kunigui Gabrieliui Engeliui³⁷. Šis katekizmas lietuvių literatūros istoriografijoje paprastai vadinamas vieno iš pagrindinių Lyzijaus oponentų vardu – *Engelio katekizmu*. Prieš spausdinant tekstas buvo dar kartą tikrinamas, taisomas, pildomas ir vėl tvirtinamas kunigų parašais.

³⁵ *Ibid.*, p. 142; apie katekizmo rengimą dar žr. Ona Aleknavičienė, „Die Reste des verschollenen Königsberger Exemplars des handschriftlichen Lysius-Katechismus (1719)“, in: *Linguistica Baltica*, 2001, t. 9, p. 17–21.

³⁶ Adolf Rogge, *op. cit.*, p. 127.

³⁷ *Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus / Lietuwißkay ir Wokißkay / Ant Maloningiáusojo Prusú Karáliaus Isákimo wissú Wyskupú ir Klebonú Lietuwoj' Sutarimu / Iš naujo Tilžeje Mete 1722, pérweizdétas*. Ir Karaláuczje iš spáuftas.

Spausdinta katekizmo versija, pirmą kartą pasirodžiusi 1722 m., vėliau buvo vis perleidžiama ir visuotinai vartojama net iki XIX a. pabaigos. Prie kažkurio iš XVIII a. leidimų buvo prisidėjęs ir Įsruties vyskupas Jonas Berentas. Šis faktas minimas viename iš dokumentų, pateiktų prie Berento našlės Onos Dorotėjos Berentienės (Anna Dorothea Behrendtin) laiško, rašyto 1740 m. lapkričio 3 d., kur ji prašė atlyginti už neapmokėtus papildomus bažnytinius jos vyro darbus, taip pat priminė ir didelį jo indėlį rengiant Bibliją, giesmyną ir kitas lietuviškas knygas: „beÿ Version der Biebel, Gesang und anderer Bücher in die Litthausche Sprache“ (plg. 1 pav.)³⁸.

Pridėtame 1745 m. vasario 26 d. dokumente nurodoma skirti paramą atsižvelgiant ir į literatūrinę Berento veiklą. Tarp jo leistų knygų minima ne tik Biblija ir giesmynas, bet ir katekizmas (plg. 2 pav.):

in Betracht ihr seel. Ehe=Mann durch die Edirung der ersten Litthauschen Biebel, Gesang=Buchs und *Catechismi* sich beÿ der Litthauschen Nation ein ewiges und ruhmliches Andenken gestiftet hat³⁹.

Taigi pietisto Lyzijaus pradėtas lietuviškų knygų rengimo darbas buvo perimtas liuteronų ortodoksų ir tai davė rezultatų – lietuvių mokyklos ir bažnyčios jau 1722 m. buvo aprūpintos pagrindine mokymo priemone. Katekizmas išspausdintas palyginti dideliu – 4 000 egzempliorių – tiražu, pardavinėtas po 6 pfenigius⁴⁰.

Lyzijaus švietimo reforma Prūsijos Lietuvoje ir XVIII a., ir dabar vertinama prieštaringai. Lietuvių literatūros istoriografijoje jo vardas paprastai siejamas su XVIII a. germanizacijos politika, jis pats laikomas aktyviu tos politikos šalininku ir vykdytoju⁴¹. Vokiečių literatūroje stengiamasi tokius priekaištus

³⁸ Laiškas saugomas Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz; toliau – GStA PK): Anna Dorothea Behrendtin an König Friedrich II., 03.11.1740; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 2v.

³⁹ Zum Litauischen Hoffgericht verordnete Praesident und Rätthe an König Friedrich II., 26. 01.1745, GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 8v.

⁴⁰ Erich Riedesel, *op. cit.*, p. 65.

⁴¹ Plg. Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963, p. 7; Algirdas Matulevičius, *op. cit.*, p. 22, 118–121; Leonas Gineitis, *Kristijono Donelaičio aplinka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 47.

dreyen zu setzen also die 5 auf von der Königliche
 abzutragen gültig, indem die letztere nicht mit
 einer Exemption vorzüglichen Vorzugung, sondern es
 vielmehr gemäß dem Art. 11. allerhöchste best. gesetzet
 dass die 5 auf so wie die 9 auf Inspektionen. Galder
 von jeder Kirche indifferent abzutragen werden sol-
 len, überdem die mit herkömmliche Kirchengeld zu Vellenin
 cken, Biederweidungen mit anderen Kirse 5 auf sfer,
 vorzüglich abzutragen sollen, und noch bei d. dato dem
 jährigen Satz, Konstanz haben geben, mit gal. Mann
 und bei Verfertigung der Kirch. Ausgaben, mit anderen Kir-
 chen in die Einkünfte Kirche, auch Arbeit, Einkünfte
 und Darlehen, davon 1000 Conventen herabgehen sfer,
 ungetreulich übernahmen müssten mit in Betracht des
 die 5 auf die 9 auf oder 2 auf Inspektionen. Galder ad
 dies vita, ex speciali gratia, also auch die 5 auf von
 der Mithenose, herabgehen allerhöchste gald, den anderen.

Es wollen demnach Ihre Majestät in diesem Namen ge-
 hen dem herabgehen mit Kirchengeld, Konstanz zu Kirchengeld
 mediantem Rescripto zu dem Einkünften, Kirch. Gewinn, auch
 daselbst zu lasten, dass die von 1727 bis 1735. vordies
 jährigen 10 auf Mithenose, kirchlich. Galder, sfer davon,
 von anderen Gewinn seit der Kirchengeld mittel. gesetzet von,
 den sollen. Determination quädrige Konstanz, arbeit

Ihre Königl. Majestät

Königsberg
 3. Novbr. 1740

allermittelstlichste
 Frau Dorothea von. Gehrenstein

1 pav. Onos Dorotėjos Berentienės 1740 m. lapkričio 3 d. laiška (fragmentas).
 (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 2v.)

Handwritten text in German, likely a document or letter, written in a cursive script. The text is partially obscured by a large, stylized initial 'F' at the top. The visible text includes:

...malen sich ein unnen Willibam. Ein,
...unter unnenman wollen, zu Resolution
...tion antwortet, das die Willibam Streh-
...renden bey Euer Königl. Majestet
...Hoch. Lugar sich einparfell zu malen
...falle. Manu aber allungun, u
...größten König mit Gann, sich ein
...unfer woffenwunde Lutzkaiser Willibam
...innen für unnen ein Willibam u Gant
...wof unnen Gult, die sel, ifer unnen
...Gult klykheit bewirde zu setzen unnen
...wof unnen ist, das ifer sel woffenwunde
...Galt zu Volge dem Insterburgfau
...Künig u Revers gewirkt, unnen ifer
...Anlingen unnenwunde Woff gepoffet unnen
...wof, in bewirkt ifer sel Gann unnen
...unnen ein Edimung unnen an den Lutzkaiser
...Gentel, Gofung unnen unnen Catechismi
...sich bey ein Lutzkaiser Nation ein
...unnen unnen unnen unnen gepoffet
...sel; So gewirkt Euer Königl. Majestet

2 pav. 1745 m. sausio 26 d. dokumentas (fragmentas).
(GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 8v.)

atmesti ar bent jau sušvelninti – jis dažniausiai vadinamas tiesiog veikliu ir pragmatišku žmogumi, o jo mintys apie tai, kad lietuvių jaunimas turi mokytis vokiškai, laikomos asmeniška jo pozicija, paremta edukaciniais ar grynai praktiniais sumetimais⁴². Savo autobiografijoje Lyzijus iš tiesų rašė, kad tokioje mažoje šalyje kaip „evangeliškoji Lietuva“ neapsimoka leisti lietuviškų knygų, čia esą nebūtų galima pelningai parduoti netgi Biblijos, o tai būtų kliuvinys spaustuvėms imtis ją spausdinti:

das evangelische Litauen ein kleines Land ist, worinnen keine Bücher auch nicht die Bibel in einiger Anzahl abgesetzt werden kann, welches auch ein Hinderniss des Drucks und Verlages ist. Dahingegen wenn wenige evangelische Litauer deutsch lernten, allerlei deutsche Bücher zu wohlfeilem Preis unter die Leute gebracht werden könnten. Selbiges war auch so angeleget, dass, wenn es nicht verhindert worden wäre, jetzo in ganz Litauen deutsch würde gepredigt worden sein.⁴³

Kita vertus, ataskaitoje Prūsijos vyriausybei, rašytoje 1719 m. kovo 23 d., viena iš kunigų prasto sielovadinio darbo priešasčių Lyzijus laikė lietuvių kalbos nemokėjimą: jos gerai nemokėdami, nesugeba pasirengti pamokslams, negali tinkamai aptarnauti tikinčiųjų, dalį pareigų perduoda precentoriams, tarp kunigų ir parapijos neišlaikomas tarpusavio supratimas ir pagarba⁴⁴.

Reikia paminėti, kad 1719 m. Lyzijus turėjo planą išleisti ne tik katekizmą, bet ir lietuvišką Bibliją. Apie tai liudija jau minėta 1719 m. rugsėjo 2 d. žinutė Leipcigo laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*, kur sakoma, kad Lyzijus ragina dirbti prie Biblijos vertimo, ir primenama, kad yra XVI a. pabaigoje Jono Bretkūno išversta 8-ių tomų Biblija:

Er ist auch selbst öftters nach Litthauen gereiset, und hat einige *Synodos* der Priester daselbst gehalten, damit der Catechismus, den er vor die Litthauer geschrieben, möchte untersucht werden: es haben sich aber besagte Priester über einige Wörter veruneiniget, so daß man noch nicht zum Zweck gelangen können. Inzwischen

⁴² Nuomonių apžvalgą žr. Algirdas Matulevičius, *op. cit.*, p. 118–121, 104; plg. dar Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 89–90; Christiane Schiller, „Die Litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz“, p. 380–381.

⁴³ Lyzijaus autobiografijos fragmentas iš Adolf Rogge, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁴ Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 88–89, 214–215.

läst Hr. D. Lysius an Übersetzung der Bibel arbeiten, davon sonst nicht mehr als das N. T. und der Psalter ehemahls allhier gedruckt worden; wiewohl man hier eine geschriebene Übersetzung der gantzen Bibel von *Jano Bretkio* hat, die an. 1590 in 8 Bänden, nemlich 5 in *fol.* und 3 in *quarto*, geschrieben ist.⁴⁵

Veikiausiai tai užuomina, kad leidžiant Bibliją būtų galima remtis Bretkūno Biblijos rankraščiu.

1721 m. Lyzijui tapo aišku, kad nepavyks padaryti visko, kas numatyta, nes jam trūksta bendraminčių universitete ir aktyvių pagalbininkų. Lyzijus neturėjo tokių organizacinių gebėjimų kaip Augustas Hermannas Francke, kurio pradėtas universalus visuomeninis judėjimas greitai įgijo sekėjų tiek Vokietijoje, tiek per misijas ir kitose šalyse. Lyzijus jautėsi izoliuotas, dėl savo padėties jis guodėsi Francke'į ir 1718, ir 1721 m.:

Dahero auch jetzt bitten muß, mir zuverzeihen, wenn Ich nicht in allen Gnüge gethan, weill selbst alles allein thun muß, und nicht einen Menschen zur *assistance* in dergleichen Sachen habe.⁴⁶

Aus einliegenden wird der H[err] Br[uder] erfahren, daß jetzo es darauf ankommen, ob Ich in dem Stande bleiben werde, ferner Gott und meinem Nechsten zu dienen oder lebendig todt seyn.⁴⁷

Akivaizdu, kad Lyzijui nepavyko prie bažnyčių ir mokyklų reformos pritraukti lietuviškose parapijose dirbusių kunigų. Jis kėlė pernelyg aukštus reikalavimus provincijos kunigams: ne tik reikalavo laikytis visų bažnyčios potvarkių, bet norėjo įvesti ir kunigų žinių, mokymo kokybės bei gyvenimo būdo kontrolę, daryti nuolatinės vizitacijas, kasmet rengti vyskupų vadovaujamus kvalifikacijos kėlimo susirinkimus, be to, siūlė šalinti netinkamai dirbančius kunigus ir keisti juos kitais, veiklesniais⁴⁸. Vietinius kunigus priešiška nu-

⁴⁵ [Anonymus], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1719*, Leipzig, den 2 Sept. N. LXX, p. 560.

⁴⁶ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, 23.08.1718; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 73v.

⁴⁷ Heinrich Lysius, Brief an August Hermann Francke, 8.04.1721; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 88r.

⁴⁸ Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 89–92.

teikė veikiausiai ir nepalankūs nevietinio Lyzijaus žodžiai apie lietuvių kalbą kaip nevientisą ir siaurai vartojamą, taip pat ir jo brėžiamą niūrią jos perspektyvą. Nors daugelis kunigų nebuvo lietuvių kilmės ir lietuvių kalba jiems nebuvo gimtoji, tik išmoktoji, tačiau tai garantavo kunigo vietą lietuviškose apskrityse. Opozicija *savas–svetimas* Prūsijos Lietuvoje ryški per visus XVIII a. vykusias diskusijas. Prisimintina nevietinio Mykolo Merlino (Michael Mörlin, 1641–1708) 1702 m. pradėta polemika dėl religinių raštų kalbos ir XVIII a. pabaigoje kilusi diskusija dėl taip pat nevietinio Gotfrydo Ostermejerio (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) rengto giesmyno principų.

1721 m. laiškei karaliui liudija, kad Lyzijus siekė būti paskirtas ir pirmuoju Karaliaučiaus universiteto profesoriumi, ir vyriausiuoju rūmų pamokslininku (vietoj 1721 m. mirusio Bernardo fon Zandeno (Bernhard von Sanden, 1666–1721))⁴⁹, tačiau pastaruoju buvo paskirtas ne jis, o universiteto profesorius Jonas Jokūbas Kvantas (Johann Jakob Quandt, 1686–1772). Vėliau Kvantas tapo ir Lietuvių kalbos seminaro inspektoriumi (1723–1727), o nuo 1736-ųjų – Prūsijos Evangelikų liuteronų bažnyčios generaliniu superintendentu. Lyzijaus įpareigojimai buvo perduoti senos Karaliaučiaus giminės atstovui, kurio tėvas – Senamiesčio bažnyčios kunigas Jonas Kvantas (Johann Quandt, 1651–1713) – sakė pamokslą per pirmojo Prūsijos karaliaus Frydricho I karūnavimo iškilmes 1701 m. sausio 18 d.⁵⁰ Jonas Kvantas buvo vienas pirmųjų, pradėjusių kovą su pietizmo šalininkais Karaliaučiuje. Tuo tarpu Lyzijus 1721 m. paskirtas kunigu į Lyvenikės (Karaliaučiaus miesto dalies, vok. *Löbenicht*) bažnyčią, kurioje prieš tai dirbo Jonas Jokūbas Kvantas. Tačiau Lyzijus tapo pirmuoju universiteto profesoriumi, keletą kartų ėjo rektoriaus ir dekano pareigas, taigi universitete jo pozicijos sustiprėjo.

Vis dėlto Lyzijaus – Prūsijos Lietuvos bažnyčių ir mokyklų inspektoriaus – trejų metų veikla vertintina teigiamai. Neginčijami rezultatai du: 1) nauja

⁴⁹ Heinrich Lysius, Brief an König Friedrich Wilhelm I., 23.01.1721; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 72 a, Nr. 46, l. 2r–4v; Heinrich Lysius, Brief an König Friedrich Wilhelm I., 15.02.1721; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 72 a, Nr. 46, l. 14r–17v. „Lebens=Beschreibung D. HENRICI LYSII“, p. 60.

⁵⁰ Apie Kvantą ir jo giminę žr.: Liucija Citavičiūtė, „Prielaidos lietuviškos knygos plėtotei Karaliaučiuje pirmajame XVIII amžiaus dešimtmetyje: sekant Johano Jakobo Kvanto biografijos pėdsakais“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2006, kn. 22, p. 239–267; Eadem, „Johanas Jakobas Kvantas Karaliaučiuje XVIII a. Skiriama 320-osioms gimimo metinėms“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2005, kn. 20, p. 73–124.

Lutherio *Mažojo katekizmo* versija vokiečių ir lietuvių kalba; 2) Lietuvių kalbos seminaro įkūrimas Karaliaučiaus universitete 1718 m. Reikia atsižvelgti dar ir į tai, kad aktyvi jo paties veikla, kelti aukšti reikalavimai kunigams, taip pat siūlymai mokyklose ir bažnyčiose vartoti vokiečių kalbą kėlė įtampą ir ta įtampa konkurencinėje aplinkoje skatino veikti vietinius liuteronus ortodoksus, ypač rengiant tikybos mokymui skirtas knygas lietuvių kalba.

Karalius dėl tolesnės bažnyčių ir mokyklų reformos tuoj pat (1721) suformavo komisiją, kurią sudarė minėtasis Žilių kunigas Gabrielius Engelis, vyriausiasis rūmų pamokslininkas ir teologijos profesorius Jonas Jokūbas Kvantas bei Sembos konsistorijos tarėjas Christianas Sahme. Ši komisija 1722 m. dėl neveiklumo buvo paleista (Engelis komisijos nariu išliko ir vėliau). 1727 m. pavasarį dar kartą apvažiavęs Prūsijos Lietuvą, karalius ir vėl konstatavo niūrią ūkio ir kultūros būklę – ji esanti tokia pat kaip prieš 14 metų⁵¹. 1728–1731 m. į komisiją buvo paskirti ir du pietistai: Karaliaučiaus universiteto profesorius Georgas Friedrichas Rogallis (1701–1733), Halės universitete tapęs pietizmo šalininku, ir Abrahamas Wolffas (1680–1731)⁵². Be to, Wolffui buvo patikėta Senamiesčio bažnyčia (1728), o Rogalliui – Katedra (1732), taigi pagrindinės Karaliaučiaus bažnyčios atiteko pietistams. Georgui Friedrichui Rogalliui ir Gotthilfui Augustui Francke’i primygtinai prašant, karalius iš Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro inspektoriaus pareigų 1727 m. atleido Kvantą į jo vietą paskirdamas Wolffą. 1731 m. šiam mirus, pareigas perėmė taip pat pietistas Franzas Albertas Schultzas (1692–1763). Šitaip seminaras beveik keturiems dešimtmečiams pateko pietistų globon, o 4-ajame dešimtmetyje jie įgijo persvarą ir universitete⁵³.

Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad Lyzijaus laišakai ir Francke’s dienoraštis aiškiai liudija karaliaus Frydricho Vilhelmo I politiką: ne Lyzijus ir ne Francke buvo bažnyčių ir mokyklų reformos idėjos autoriai. Planus, kaip greičiau parengti lietuviškoms mokykloms mokytojų, o bažnyčioms kunigų, inicijavo karalius. Jis kėlė uždavinius, siuntė instrukcijas, priminimus dėl greitesnio mokytojų ir kunigų rengimo, domėjosi seminarų Karaliaučiuje, vėliau Halėje veikla, rūpinosi, kad seminarų auklėtiniai gautų vietą lietuviškose parapi-

⁵¹ Eduard Winter, *op. cit.*, p. 47.

⁵² Adolf Keil, *op. cit.*, p. 110–137; Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 95–100.

⁵³ Liucija Citavičiūtė, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras*, p. 64–70; apie jėgų pasiskirstymą universitete taip pat žr. Kęstutis Daugirdas, *op. cit.*, p. 57–59.

jose⁵⁴. Vizituodamas Prūsų Lietuvą ir matydamas, kaip aplaidžiai dirba pamokslininkai, karalius buvo įsakęs: „kad kiekvienas kunigas, ypač tie, kurie prieš pradėdami tarnybą gavo menką ir nepakankamą išsilavinimą, imtųsi su nepavargstančiu uolumu studijų ir išmokyti tobulai lietuvių kalbą“⁵⁵.

Taigi Frydrichas Vilhelmas I ne tik dėjo daug pastangų ūkiui dėl maro ištuštėjusiose lietuviškose apskrityse atkurti, bet ir siekė, kad būtų praktikuojama krikščionybė. Tam reikėjo įvesti privalomąjį pradinį mokymą (grasinta net pinigėmis baudomis), parengti lietuviškai mokančių mokytojų ir kunigų, išleisti knygų ir aprūpinti jomis bažnyčias bei mokyklas. Nidos mokyklos kronikoje *Chronik der Schule Nidden*, rašytoje 1923–1944 m. mokytojo Henry'o Fuchso ir kitų, minimas faktas, kad 1739 m. rugpjūčio 13 d. karalius Klaipėdos apskrities kaimo mokykloms kaip inventorių padovanojo 60 lietuviškų Biblijų⁵⁶. Įsiruties apskrities mokykloms buvo skirta per 100 jos egzempliorių⁵⁷. Atsižvelgiant į visa tai, karaliaus Frydricho Vilhelmo I veikla neturėtų būti vertinama vienareikšmiškai kaip germanizacinė: jo valdymo laikotarpiu lietuvių kalbos vartojimo sfera buvo plečiama, o ne siaurinama. Lietuvių kalbos stūmimas iš švietimo sistemos ir agresyvi nutautinimo politika prasidėjo ir pagreitį įgavo gerokai vėliau.

2. LIUTERONŲ ORTODOKSŲ INICIATYVA LEIDŽIANT NAUJĄJI TESTAMENTĄ (1727), PSALMYNĄ (1728) IR BIBLIJĄ (1735)

Jau minėta, kad Leipcige ėjusio laikraščio *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* 1719 m. rugsėjo 2 d. numeryje yra informacijos, jog Lyzijus 1719 m. ragino dirbti prie Biblijos vertimo, taigi turėjo planą ją išleisti. Ar jos rengimo tuomet kas nors iš tiesų ėmėsi, nežinoma. *Naujasis Testamentas* buvo išleistas

⁵⁴ Christiane Schiller, „Das Litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche“, p. 196.

⁵⁵ Ignas Skrupskelis, *op. cit.*, p. 14; kaip šaltinis nurodomas GStA PK saugomas dokumentas: „Mskr. Etats Minist. 91 e 3“.

⁵⁶ *Nidos mokyklos kronika*, sudarė Gitanas Nausėda ir Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Petro ofsetas, 2016, p. 92. Viena lietuviška Biblija apie 1787 m. įtraukta į Karvaičių bažnyčios inventorių (*ibid.*, p. 99–100). Kronikoje yra duomenų ir apie *Mons pietatis* fondo paramą Kuršių nerijos mokykloms.

⁵⁷ Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga: Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 210.

tik 1727 m. ir ne pietistų. Jo rengimui vadovavo jau minėtas vyriausiasis rūmų pamokslininkas, Karaliaučiaus universiteto profesorius Jonas Jokūbas Kvantas. Jis, beje, mokėjo lietuviškai⁵⁸.

Apie šio *Naujojo Testamento* rengimą lietuvių literatūros istoriografijoje duomenų nėra daug. 1727 m. leidimo pratarmėje Kvantas nėra nurodęs net vertėjų. Šiek tiek faktų apie rengimo eigą pateikta Leipcige ėjusiam laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*. Čia 1726 m. gegužės 30 d. (taigi gerokai prieš išleidžiant) paskelbta žinutė suteikia svarbios informacijos apie rengimo datas – pradėta versti 1723 m. kovo 23 d., baigta 1724 m. birželio 12 d. – ir rengėjus. Šį *Naująjį Testamentą* iš vokiškos Lutherio Biblijos vertę keturi lietuvių kunigai: Reinholdas Rozenbergas (Reinhold Rosenberg, ?–1726) iš Tilžės, Jobas Naunynas (Hiob Naunyn, 1671–1730) iš Ragainės, Pilypas Ruigys (Philipp Ruhig, 1675–1749) iš Valtarkiemio ir Kristupas Rebentišas (Christoph Rebentisch, 1682–1724) iš Gumbinės. Vertimui peržiūrėti ir aprobuoti buvę organizuoti penki pasitarimai, į kuriuos kviesta gerai lietuviškai mokančių kunigų iš visų lietuviškų bažnytinių apskričių. Pasitarimuose spęstos vertėjams kilusios problemos:

Die Uebersetzer, so an dem Wercke gearbeitet, sind gewesen, Herr Reinhold Rosenberg, Litthauscher Pfarrer der Königl. Stadt Tilse, Herr Hiob Naunyn, Litthauscher Pfarrer der Königl. Stadt Ragnit, Herr Philipp Ruhig, Pfarrer zu Walterkehmen, und Herr Christoph Rebentisch, Pfarrer zu Gumbinnen; welcher letztere kurtz nach Endigung des Wercks im Herrn entschlaffen⁵⁹. Der Anfang zur Uebersetzung ist an. 1723 den 23 Mertz, und der Schluß durch Gottes Hülffe an. 1724 den 12 Junii gemacht worden. Nach der Zeit sind der Censur und *Approbation* wegen 5 Convente in Gegenwart verschiedener aus allen Litthauschen Diöcesen dazu verschriebenen und in der Litthauschen Sprache wohl geübten Prediger gehalten, und darinn die bey der Uebersetzung vorgefallene Streitigkeiten entschieden worden.⁶⁰

⁵⁸ Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė, „Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2016, t. 18, p. 47–88; tai liudijančio jo laiško publikacija *ibid.*, p. 70–75.

⁵⁹ Vaclovas Biržiška teigia, kad Rozenbergas ir Rebentišas mirė darbo nebaigę ir darbas perėjo į Ruigio ir Naunyno rankas (Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 35–36).

⁶⁰ [Anonymus], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1726*, Leipzig, den 30 May, N. XLII, p. 420.

Galiausiai redaktoriumi karalius paskyręs Įsruties vyskupą Joną Beren-
tą, o visų darbų priežiūrą pavedęs Kvantui. Kvantas dalyvaudavęs ir kunigų
pasitarimuose. Laikraštyje vertimas apibūdintas kaip gerai pavykęs, vertėjai
daug dėmesio skyrę minties aiškumui ir lietuvių kalbos stiliui, bet kartu pa-
gal galimybes sekę originalo tekstą ir vokišką Lutherio vertimą, nes karaliaus
potvarkiu jie buvę imti kaip pagrindas:

Die letzte Revision dieser Uebersetzung haben Se. Königl. Majestät dem Ertzpries-
ter zu Insterburg, Joh. Behrendt, und die Aufsicht über das gantze Werck dem
Königl. Preuß. Ober=Hofprediger und Consistorial=Rath, Herrn D. Johann Jacob
Quandten allergnädigst aufgetragen, welcher auch bey denen gehaltenen *Conven-
tibus* in Litthauen selbst zugegen gewesen. Die Uebersetzung ist sehr wohl gerathen
und die Uebersetzer haben so wohl die Deutlichkeit, als Zierligkeit der Litthauschen
Sprache sehr genau in acht genommen, sind aber zugleich auch dem Grundtext,
und der Deutschen Uebersetzung Lutheri, als welche auf allergnädigste Königl.
Verordnung zum Grunde geleyet worden, nach Möglichkeit gefolget. Das Werck
ist jetzt unter der Presse und wird allhier in Deutscher und Litthauscher Sprache
gedruckt, und von Christoph Gottfried Eckarten, hiesigem Buchhändler verleyet.⁶¹

Iki šiol literatūroje buvo tekę rasti duomenų apie *Naujojo Testamento*
svarstymą pasitarimuose, kuriuose remiantis graikišku originalu ir Lutherio
Biblija prieita prie standartinio (kanoninio) teksto, bet neminima, kad Beren-
tas buvo paskirtas galutiniu jo redaktoriumi⁶². Visi keturi vertėjai, beje, buvo ir
Lyzijaus katekizmo tikrintojai, taigi turėjo būti dalyvavę ankstesnėse kunigų
konferencijose ir diskutavę aktualiais vertimo ir kalbos klausimais.

Kalbant apie *Naujojo Testamento* rengimą, reikia atkreipti dėmesį į dar vie-
ną asmenį – iš Kretingalės kilusį Frydrichą Vilhelmą Haką (Friedrich Wilhelm
Haack, 1706–1754). Jį, dar studijuojantį Karaliaučiaus universitete, dėl gero
lietuvių kalbos mokėjimo Kvantas buvo įtraukęs į *Naujojo Testamento* korek-
tūros skaitymą. Šį faktą mini Klaipėdos kunigas Johannas Arnoldas Pauli's
1727 m. rugsėjo 10 d. laiške Gotthilfui Augustui Francke'ui rekomenduodamas
skirti jį Halės Lietuvių kalbos seminaro docentu (drauge su Jonu Richteriu

⁶¹ *Ibid.*, p. 420–421.

⁶² Plg.: Erich Riedesel, *op. cit.*, p. 79; Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 10; *Lietuvos TSR bibliografija*,
p. 360, plg. p. 47.

(Johann Richter, 1705–1754)⁶³. Hakas, pradėjęs studijas Karaliaučiuje 1724 m., lankė ir tuomet Kvanto vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą; seminaro docentas buvo tilžėniškis Petras Gotlybas Milkus (Peter Gottlieb Mielcke, 1695–1753)⁶⁴. Nuo 1727 m. Hakas tęsė studijas Halės universitete, 1728–1732 m. buvo šio seminaro docentas, čia parengė ir 1730 m. išleido lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną *Vocabularium Litthvanico-Germanicum, et Germanico-Litthvanicum* kartu su trumpa gramatika⁶⁵.

Į *Naujojo Testamento* rengimą spaudai ir korektūrų skaitymą, vėliau į *Senajo Testamento* vertimą ir korektūrų skaitymą, taip pat ir giesmyno *Iš naujo pėrweizdėtos ir pagėrintos Giesmū-Knygos* (1732) rengimą buvo įtrauktas ir Milkus – tai liudija jo 1731 m. balandžio 23 d. laiškas karaliui, kur jis, be kita ko, pabrėžia, kad už septynerius metus trukusius darbus nėra gavęs jokio atlygio⁶⁶.

Laikraščio *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* 1726 m. gegužės 30 d. žinutėje informuojama, kad po *Naujojo Testamento* turi išeiti peržiūrėtos *Dovdo psalmės* (jos gali būti pridėdamos prie jo), o ateityje ir *Senasis Testamentas*, nes prie jo vertimo jau dirba keletas Prūsijos Lietuvos kunigų:

Zuletzt sollen auch die Psalmen Davids, die anfänglich von dem sel. Jo. Bretkio, weyland Litthausischen Pfarrern zu Königsberg, in die Litthausche Sprache übersetzt, und nachgehends von seinem Nachfolger, Johann Rehse an. 1625 zum Druck befördert worden, wiederum übersehen, und diesem Neuen Testamente hinten beygedrucket werden; worauf künfftig mit Gottes Hülffe auch das Alte Testament, an dessen Übersetzung schon jetzt von einigen geschickten Predigern in Litthauen gearbeitet wird, folgen soll.⁶⁷

⁶³ Johann Arnold Pauli, Brief an Gotthilf August Francke, 10.09.1727; AFSt/H C 467/3, žr. ir Eduard Winter, *op. cit.*, p. 49, 200–201.

⁶⁴ Liucija Citavičiūtė, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras*, p. 57, 211, 335.

⁶⁵ [Friederich Wilhelm Haack], *VOCABULARIVM LITTHVANICO-GERMANICVM, ET GERMANICO-LITTHVANICVM, Darin alle im Neuen Testament und Psalter befindliche Wörter nach dem Alphabeth enthalten sind; Nebst Einem Anhang einer kurtzgefaßten Litthausischen Grammatic. Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack / S. S. Theol. Cultore, zur Zeit Docente im Litthausischen Seminario zu Halle, HALLE: Druckts Stephanus Orban, Univers. Buchdr., [1730].*

⁶⁶ Birutė Triškaitė, „Petro Gotlybo Milkaus prieraišai rankraštiniam žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2013, t. 15, p. 43–44.

⁶⁷ [Anonymus], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1726*, Leipzig, den 30 May, N. XLII, p. 421.

Jau minėta (žr. 1 sk.) apie Lyzijaus ketinimus išleisti Bibliją lietuvių kalba Karaliaučiuje. Pridurtina, kad sumanymų išleisti visą Bibliją būta ir Halėje. Laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* 1729 m. rugsėjo 1 d. rašoma, kad išleidus seminario narių atliktą Johanno Anastasijaus Freylinghauseno traktato *Ordnung Des Heyls* vertimą į lietuvių kalbą (apie jį žr. toliau – 3 sk.), galvojama apie visą Bibliją. Seminare yra 15 narių ir kai kurių lietuvių kalbos įgūdžiai esantys gana geri. Leidžiant būtų galima pasinaudoti Anglijoje išėjusiu Samuelio Boguslavo Chilinskio 1660 m. Biblijos leidimu, saugomu Londono bibliotekoje, arba koku nors rankraštiniu, ir prašoma paskolintinai atsiųsti į Halę seminario vadovui Gotthilfui Augustui Francke'ui⁶⁸. Francke's laišku taip pat liudija ketinimus išleisti visą Bibliją lietuvių kalba⁶⁹. 1729 m. rugsėjį iš Brandenburgo mokslų daugijos viceprezidento, evangelikų reformatų vyskupo Danieliaus Ernsto Jablonski'o laiško jis sužinojo, kad Karaliaučiuje yra Bretkūno Biblijos rankraštis (ji buvo paminėta 1719 m. rugsėjo 2 d. laikraštyje *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1719*)⁷⁰, ir prašė jo lėšomis padaryti nuorašą. Prūsijos karalius davė nurodymą paimti rankraštį iš Karaliaučiaus pilies bibliotekos, bet pasirodė, jog jį jau paėmęs Kvantas, jis ketina išleisti visą Bibliją⁷¹. Būtent Kvantas 1723 m. Biblijos vertimui subūrė lietuvių parapijose dirbančius kunigus, pagalbininkų rado ir tarp Lietuvių kalbos seminario dalyvių, o redaktoriumi paskyrė Įsruties vyskupą Joną Berentą (apie jį žr. toliau – 3 sk.).

Liuteronų ortodoksų veiksmai 3–4-ąjį dešimtmetį vertintini kaip labai produktyvūs: išleisti keli Lutherio Mažojo katekizmo leidimai, *Naujasis Testamentas* (1727), *Psalmynas* (1728), giesmynas *Iš naujo pėrweizdėtos ir pagėrintos Giesmū-Knygos* (1732), o 1735 m. – ir pirmasis lietuviškas visos Biblijos leidimas, kuris, kaip sakoma antraštėje, „Nū keliu Mokytojū Lietuwoj' Lietuwišskay perstattytas“. Du leidiniai lietuvių literatūros istoriografijoje paprastai vadinami

⁶⁸ [Anonymus], „Halle“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1729*, Leipzig, den 1 September, N. LXX, p. 639–640.

⁶⁹ Theodor Wotschke, *Georg Friedrich Rogalls Lebensarbeit nach seinen Briefen*, Königsberg i. Pr.: Kommissionsverlag Ferd. Beyers Buchhandlung Thomas & Oppermann, 1928, p. 135.

⁷⁰ Daniel Ernst Jablonski, Brief an Gotthilf August Francke, 10.09.1729; AFSt/H C 214/215.

⁷¹ Eduard Winter, *op. cit.*, p. 50–52, 203–205. Kad rėmėsi Bretkūno Biblijos vertimu, Kvantas nurodo Biblijos pratarmėje: Johann Jacob Qvandt, [„Vorrede“], in: *BIBLIJA Tai esti Wissas Szwentas Raštas Séno ir Naujo Testamento [...] Nū keliu Mokytojū Lietuwoj' Lietuwišskay perstattytas*, Karalauczuje, 1735, l. [9r–9v].

Kvanto–Berento: tai minėtas 1732 m. giesmynas ir 1735 m. Biblija, Kvantą laikant darbų organizatoriumi, o Berentą – sudarytoju ir redaktoriumi. Berento organizacinį indėlį liudija ir minėtas jo žmonos Onos Dorotėjos Berentienės laiškas, rašytas 1740 m. lapkričio 3 d., kur ji kalba ir apie dideles išlaidas, turėtas dėl dažnai kviečiamų kunigų susirinkimų (plg. ir 1 pav.):

mein seel. Mann auch bey *Version* der Biebel, Gesang und anderer Bücher in die Litthausche Sprache, viele Arbeit, Unkosten und Bewirthing derer oft convocirten Prediger ohnentgeltlich übernehmen müssen.⁷²

Kvantui ir Berentui pavyko pagrindiniams darbams sutelkti lietuvių kunigus ir išleisti svarbiausias knygas, reikalingas tiek bažnyčioms, tiek mokykloms. Prie jų pridėtina dar ir Berento į lietuvių kalbą išversta ir 1730 m. išleista agenda *Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi, Lietuwoje, po Maloningiáusio Prusú Karalum' essantieji Kunningai, kaip Diowo Tarnai tur elgtis, noredami šwentà Klebonú Urėdą wiernay išpildit*⁷³ – ji tapo oficialia Prūsijos Lietuvos bažnyčių liturgine knyga. Nors Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminarui XVIII a. 3–4 dešimtmetį vadovavo daugiausia pietistai (išimtis 1723–1727), tačiau lietuviškų knygų leidyba buvo liuteronų ortodoksų rankose.

Vertinant dinamiškus lietuviškų knygų rengimo ir leidimo procesus, nereiktų į tai žiūrėti kaip į savitiksles pietistų ir liuteronų ortodoksų lenktynes. Knygų poreikį skatino mokomosios literatūros trūkumas ir pietistų vėl suaktualinta Biblijos svarba – tiek kaip krikščioniškojo gyvenimo normų perteikėjos, tiek kaip dvasinės krizės įveikimo priemonės. Francke's pedagogika rėmėsi visų pirma Biblijos studijomis: jos turėjo būti diferencijuojamos atsižvelgiant į amžių – vaikai turėjo pradėti nuo katekizmo supratimo, o įgiję skaitymo įgūdžių – pereiti prie Biblijos skaitymo ir, svarbiausia, gebėjimo pritaikyti⁷⁴. Atitinkamai suaktualėjo tiek katekizmo, tiek Biblijos kaip pagrindinių krikš-

⁷² Anna Doroth[ea] Behrendtin, Brief an König Friedrich II., 03.11.1740; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 2v.

⁷³ *Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi / Lietuwoje / po Maloningiáusio Prusú Karalum' essantieji Kunningai / kaip Diowo Tarnai tur elgtis / noredami šwentą Klebonú Urėdą wiernay išpildit*, Karaláučiuje, 1730, p. 6–8; publikuota: Darius Petkūnas, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 240–391.

⁷⁴ Michael Kotsch, *op. cit.*, p. 210–212.

čioniškojo ugdymo priemonių rengimo klausimas. Šiuo požiūriu XVIII a. tarsi atsikartoja Reformacijos pradžioje Lutherio skleistos idėjos, kad Bibliją kiekvienas tikintysis turi pažinti pats, be tarpininkų. XVIII a. Prūsijos Lietuvoje pietistai, veikiami iš Halės sklindančių idėjų, irgi turėjo pradėti nuo katekizmo (panašiai kaip XVI a. viduryje Martynas Mažvydas), tik vėliau atėjo eilė Biblijai. Jai versti ir leisti sąlygos buvo palankesnės liuteronams ortodoksams: tuo metu buvo nemažai vietinių kunigų, gerai mokėjusių lietuvių kalbą. Remiantis minėtoje Nidos mokyklos kronikoje *Chronik der Schule Nidden* nurodytu faktu, kad 1739 m. karalius Frydrichas Vilhelmas I Klaipėdos apskrities kaimo mokykloms kaip inventorių padovanojo 60 lietuviškų Biblijų⁷⁵, darytina prielaida, kad ji tuo metu buvo dovanojama ir kitoms Prūsijos Lietuvos apskritims.

3. HALĖS PIETISTŲ IR ĮSRUTIES VYSKUPO JONO BERENTO BENDRADARBIAVIMAS IR JO REZULTATAS – JOHANNO ANASTASIJAUS FREYLINGHAUSENO *DAWÁDNAS MÓKSLAS APIE DUSSIÔS ISSGÁNIMĄ* (1729)

Kaip minėta, Jonas Berentas buvo ne tik *Naujojo Testamento*, bet ir pirmosios spausdintos lietuviškos Biblijos redaktorius. Jis, kaip ir Kvantas, buvo vietinis: gimęs Įsrutyje 1667 m. sausio 18 d., miręs ten pat 1737 m. kovo 14 d.⁷⁶ Studijavo Karaliaučiaus universitete – pirmą kartą imatrikuotuotas 1685 m. liepos 7 d.: „Behrendt Joh., Insterburg. Pruss.“ (be priesaikos), antrą – 1686 m. birželio 17 d.: „Behrendt Joh., Insterburg. Pruss. iur.“

⁷⁵ *Nidos mokyklos kronika*, p. 92.

⁷⁶ [Daniel Heinrich Arnoldt], *D. Daniel Heinrich Arnoldts [...] kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, herausgegeben von Friedrich Wilhelm Benefeldt, Pfarrer in Arnau, Königsberg: Bey Gottlieb Lebrecht Hartung, 1777, p. 119; *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945. Biographischer Teil*, auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V., 1977, p. 88–89. Plg. [Georg Reinhold] Frölich, „Behrendt, Johann“, in: *Altpreußische Biographie*, t. 1, herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung von Christian Krollmann, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974, p. 42, kur nurodoma, kad gimęs 1666 m.

(su priesaika)⁷⁷. 1692 ar 1693 m. Berentas įvesdintas į naujai pastatytą Mielkiemio bažnyčią, 1708 ar 1709 m. perkeltas į Enciūnus, o nuo 1711-ųjų iki mirties tarnavo kunigu ir vyskupu Įsrutyje⁷⁸.

Kvantas apie Berento darbą prie 1735 m. Biblijos atsiliepė labai pagarbiai: pratarmėje išskyrė iš kitų rengėjų, pabrėžė stropumą ir atsidavimą, bet pateikė užuominų ir apie leidimąsi į ginčus⁷⁹. Tai liudija buvus diskusijų, tačiau konkretnių duomenų apie keltus klausimus – teologinius ir lingvistinius – kol kas nėra. Nesant išlikusių redaguotų rankraščių, sunku įvertinti ir Berento kaip redaktoriaus darbą. Tačiau jo požiūrį į religinių raštų kalbą ir jo reikalavimus vertimo kokybei rodo 1729 m. kovo 20 d. laiškas, rašytas iš Įsruties į Halę, dabar saugomas Francke's įstaigų archyve Halėje (Archiv der Franckeschen Stiftungen zu Halle)⁸⁰. Į šį laišką verta atkreipti dėmesį ir kaip į faktą, liudijantį Halės pietistų ir Prūsijos Lietuvos liuteronų ortodoksų ryšius.

Laiškas pasirašytas Berento kaip Įsruties vyskupo: „Insterburg in Eyl[au] [den] 20 Martii 1729 Ergebenster Diener Joh[ann] Behrendt ErtzPr[iester].“ Rašytas veikiausiai Gotthilfui Augustui Francke'į, Augusto Hermanno Francke's sūnui, perėmusiam veiklą Halėje po tėvo mirties 1727 m. Laiško gavėjas neįvardytas, bet archyvo kataloge nurodyta, kad jis skirtas Gotthilfui Augustui Francke'į. Berentas kreipiasi į jį kaip į daktarą, konsistorijos tėvą ir globėją: „Hoch-Ehrwürdiger u[nd] Hochgelahrter Herr Doctor u[nd] Consistorial-Vate[r], Mein sehr hoher Gönner“ (plg. 3 pav.). Šis kreipinys kiek mįslingas. Mat Berentas bendradarbiavo su garsiausiu Karaliaučiaus liuteronų ortodoksų šalininku Kvantu. Berentą Kvantas laikė labai išsilavinusiu ir tinkamiausiu redaguoti pirmąjį lietuviškos Biblijos leidimą, rengti naują giesmyną, jam pavedė į lietuvių kalbą išversti ir oficialiąją agendą.

⁷⁷ Georg Erler, *op. cit.*, p. 145.

⁷⁸ Nurodomi skirtingi metai, plg. Daniel Heinrich Arnoldt, *op. cit.*, p. 119, 90, 83 ir Friedwald Moeller, *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, t. 1: *Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V., 1968, p. 93, 36, 57.

⁷⁹ Johann Jacob Qvandt, *op. cit.*, p. 18.

⁸⁰ Johann Behrendt, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFSt/H C 369, l. 1r-2v; Ona Aleknavičienė, Christiane Schiller, „Jonas Berentas – *Dawadno Mokslo* (1729) redaktorius, recenzentas ir maldos vertėjas“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2002, t. 4, p. 43-78, laiško publikacija *ibid.*, p. 71-78.

Kaip minėta, karalius Frydrichas Vilhelmas I dėjo daug vilčių, kad būtent iniciatyvūs pietistai bus pajėgūs lietuviškose apskrityse sukurti privalomojo pradinio mokymo sistemą, mokykloms ir bažnyčioms parengti lietuviškai mokinčių mokytojų ir kunigų, išleisti knygų. Jis nuolat aktyvino ryšius tarp Halės ir Karaliaučiaus pietistų, pats domėjosi reikalų eiga. Lietuviškų parapijų kunigai į pietistinį sąjūdį žiūrėjo nevienodai: vieni jį aktyviai palaikė, kiti buvo labai nepakantūs, tretį laikėsi neutraliai⁸¹. Karalius reikalavo, kad net trečdalis naujai į lietuviškas bažnyčias skiriamų kunigų būtų mokęsi Halės universitete⁸², tačiau jiems įsitvirtinti tiek Karaliaučiuje, tiek apskrityse dėl liuteronų ortodoksų priešinosi nebuvo paprasta. Rogallis 1728 m. spalio 1 d. laiške Gotthilfui Augustui Francke'ui mini 25 „dorus“ (*rechtschaffene*) krašte dirbančius kunigus⁸³.

1727 m. Halėje įkūrus Lietuvių kalbos seminarą ir pradėjus rengti mokytojus bei kunigus lietuviškomis Prūsijos parapijoms, ir čia iškilo mokomosios literatūros poreikis. Seminaro lankytojai, daugiausia iš Prūsijos suvažiavę vokiečiai, ir jų mokytojai per pratybas ėmėsi versti į lietuvių kalbą knygas. Vyskupui Berentui kartu su laišku iš Halės buvo atsiųsti du į lietuvių kalbą išversti traktatai prašant, kad juos peržiūrėtų ir įvertintų: 1) Johanno Anastasijaus Freylinghauseno *Ordnung Des Heyls*; 2) Augusto Hermanno Francke'us *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens*.

Halės našlaičių prieglaudos direktoriaus Johanno Anastasijaus Freylinghauseno traktatas *Ordnung Des Heyls* pirmą kartą išėjo 1708 m., antrą – 1714, o 1724 m. perspausdintas trečią⁸⁴. Nors ši knygelė paprastai vadinama *traktatu*, tačiau tai nėra teorinis veikalas. Tai klausimų ir atsakymų forma parašytas Bibliją aiškinantis kūrinys, atsakymus grindžiant jos fragmentais: daugiausia Naujojo Testamento, kiek mažiau Senojo.

⁸¹ Adolf Rogge, *op. cit.*, p. 121–126; Leonas Gineitis, *op. cit.*, p. 61–62.

⁸² Fritz Terveen, *op. cit.*, p. 118–121.

⁸³ Theodor Wotschke, *op. cit.*, p. 132.

⁸⁴ [Johann Anastasius Freylinghausen], *Ordnung Des Heyls / Nebst einem Verzeichniß Der wichtigsten Kern=Sprüche H. Schrift / darinn die fürnehmsten Glaubens=Articul gegründet sind, Wie auch einem so genannten Guldernen A / B / C / und Gebetlein. Denen Einfältigen und Unerfahrnen zum Besten heraus gegeben von Joh. Anastas. Freylinghausen. Dritte Auflage*, HALLE: In Verlegung des Wäysenhauses, 1724. Trečiuoju leidimu čia ir remiamasi (toliau – *FrO*). Jie vienas nuo kito skiriasi nedaug: trečiajame leidime (1724) tekstas iki 33 p. eina puslapis į puslapį, eilutė į eilutę kaip pirmajame (1708), toliau kelios eilutės ima peršokinėti. Dalys išlaikomos tokios pat.

Biblijos fragmentų palyginti daug – prie atsakymų (jų iš viso yra 21) pateikiama nuo 1 iki 18 fragmentų, kurie kartais susideda net iš kelių Biblijos eilučių. Jos ir sudaro didžiąją teksto dalį, todėl viena iš priežasčių, kodėl rankraštis siųstas Berentui, galėjo būti noras, kad jis, kaip 1727 m. *Naujojo Testamento* ir visos Biblijos redaktorius, įvertintų (gal net ir aprobuotų) jų vertimą į lietuvių kalbą. Kaip minėta, tuo metu Halės Lietuvių kalbos seminaro docentu dirbo Hakas, vienas iš 1727 m. *Naujojo Testamento* korektorių (apie tai žr. 2 sk.), taigi koregavimo klausimais jis turėjo bendrauti su Berentu. Labai tikėtina, kad Hako iniciatyva Francke ir parašė laišką Berentui.

Traktato vertimą Berentas rašo atidžiai peržiūrėjęs, patikrinęs, pridėjęs pastabų, bet iš esmės jį įvertino palankiai ir siūlė spausdinti (plg. 3 pav.):

Ew[er] HochEhrwürden übersende beÿkom[m]end das ins littauiſche *translatirte*, u[nd] von mir gemäß inliegenden Notatis unt[er] allem Fleiß *revidirte*, *tractätch*[en], Ordnung des Heÿls genant, und zwar so, daß auch beÿkom[m]end, das schöne Gebetlein so statt der Beicht von der lieben Jugend sehr wol gebrauchet werd[en] mag, zu gleich ins littauiſche, mit allem Fleiß übersetzete⁸⁵, Waß aber⁸⁶ auch folgig zu sehr grossem Nutzen der lieben Jugend, sehr wol d[urch] den Druck *emaniren* könnte.⁸⁷

Francke 1729 m. liepos 26 d. Rogalliui pranešė, jog trūkstamos lietuviškos raidės pagamintos ir kitą dieną vertimas bus išspausdintas⁸⁸. Knygelė *Dawádnas Mókslas apie Duſiôs Iſgánimą* netrukus ir išleista Halėje, Stephano Orbano spaustuvėje⁸⁹. Leipcigo laikraštyje *Neuer Zeitungen von Gelehrten Sachen* 1729 m. rugsėjo 1 d. skelbiama, kad neseniai išleistas vienas iš Lietuvių kalbos seminaro dalyvių į lietuvių kalbą išverstų veikalų:

Nachdem auf allergnädigsten hohen Befehl Sr. Königl. Majest. im October 1727 allhier ein *Seminarium Lithuanicum* von *Studiosis Theologiae* errichtet worden,

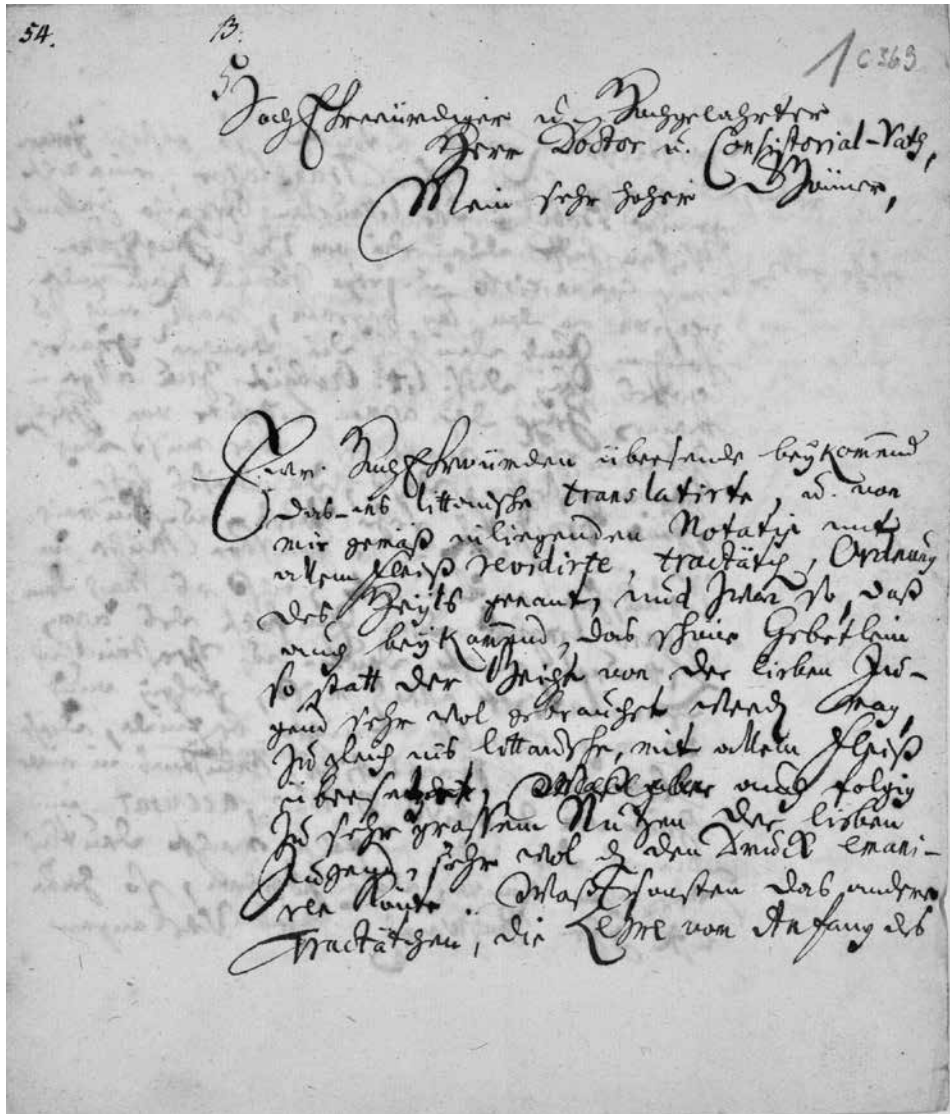
⁸⁵ -tzete parašyta ant neįskaitomų raidžių.

⁸⁶ *Waß aber* parašyta ant neįskaitomų raidžių.

⁸⁷ Johann Behrendt, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFS/H C 369, l. 1r.

⁸⁸ Theodor Wotschke, *op. cit.*, p. 135.

⁸⁹ [Johann Anastasius Freylinghausen], *Dawádnas Mókslas apie Duſiôs Iſgánimą Pagal ſwentą Ráſtą suraſytas nūg I. A. Freylinghausen, Kunſigo Szw. Ulrikaus Bažnyčiôs o iſ Wókiſko į lietuwiſką Liežuwi pėrraſytas ir wiſsiems Iſgánimo trokſtantiems ant Géro iſdútas nūg Draugú lietuwiſkôs Iſskalôs, Iſſpaustas Atoje: Pas Steponą Orbaną, 1729 (toliau – FrDM).*

3 pav. Jono Berento 1729 m. kovo 20 d. laiška (fragmentas).
 (AFSt/H C 369, l. 1 r.)

in welchem dieselben von einem *Studio Theologiae*, der ein gebohrner Litthauer, in der Litthauischen Sprache unterrichtet werden, damit sie nachmahls in dem Königl. Preußischen Litthauen zu Predigern gebraucht werden können; so sind nicht allein seit derselben Zeit von Ihro Königl. Majest. sechs Pfarr-Stellen in Litthauen mit solchen Predigern, die die Sprache allhier erlernt, besetzt:

sondern man hat auch den Anfang gemacht, ein und andere nützliche Sachen in die Litthauische, von der Pohnischen gantz unterschiedene, Sprache zu übersetzen, wovon vor kurtzen zuerst des Herrn *Pastor Freylinghausens* Ordnung des Heils im Druck herauskommen ist.⁹⁰

Knygelė buvo nusiųsta ir karaliui Frydrichui Vilhelmui I: 1729 m. rugpjūčio 13 d. jis jau dėkojo už jam atsiųstą mažą lietuvių kalba išleistą knygelę⁹¹. Taigi ji buvo išspausdinta iki rugpjūčio 13 d. Antrą kartą išleista 1735 m. taip pat Halėje, Johanno Justino Gebauerio spaustuvėje.

Knygoje nei vertėjas, nei redaktorius neįvardytas – antraštiniame lape te-nurodyta, kad vertimas „išdūtas nūg Draugū lietuwiškôs Iškalos“. Jų neįvardija ir Francke 1730 m. Halėje išleisto Frydricho Vilhelmo Hako žodyno *Vocabularivm Litthvanico-Germanicvm, et Germanico-Litthvanicum* pratar-mėje, kur pamini 1729 m. paskelbtą Freylinghauseno traktato vertimą. Kalbėdamas apie čia lietuvių kalbos besimokančius 13 studentų (seminaro docentas tuomet buvo Hakas), šį vertimą nurodo kaip jų darbo pavyzdį:

und sich noch gegenwärtig 13 *Studiosi*, so allesamt gute Hoffnung geben / auf mehr gedachte Sprache *appliciren* / auch einige derselben schon ziemliche *Profectus* darinnen erlanget haben. Es ist auch im vorigen Jahr des Hrn. Past. Freylinghausens Ordnung des Heyls in das Litthauische übersetzt und alhier gedrucket worden.⁹²

Berento laiškas nustatyti vertimo autorystės taip pat nepadedą – vertėjo pavardė ir čia nepasakyta. Neturint patikimų duomenų ir atsižvelgiant į minėtą nuorodą antraštėje „išdūtas nūg Draugū lietuwiškôs Iškalos“, traktato vertimas laikytinas kolektyviniu seminario dalyvių darbu⁹³. Vis dėlto anoniminėje šios knygos istorijoje viena pavardė paaiškėja – Įsruties bažnytinės apskrities vyskupas Jonas Berentas buvo Freylinghauseno traktato *Dawádnas Mókslas apie Dušišôs Išgánimą* redaktorius. Tai svarbus faktas, į kurį reikia atkreipti dėmesį vertinant Halės pietistų ir Prūsijos Lietuvos liuteronų ortodoksų bendradarbiavimą.

⁹⁰ [Anonymus], „Halle“, p. 639–640.

⁹¹ Eduard Winter, *op. cit.*, p. 50.

⁹² G[otthilf] A[ugust] F[rancke], „Vorbericht“, in: [Friederich Wilhelm Haack], *op. cit.*, l. 2v.

⁹³ Apie Lietuvių kalbos seminario dalyvius žr. Christiane Schiller, „Das Litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder“, p. 193–223.

Traktatas *Dawádnas Mókslas apie Dušišôs IŖgánimq* – nedidelė, 46 puslapių knygelė⁹⁴, sudaryta iš paties traktato, trijų maldų ir keturių giesmių. Jos struktūra, beje, gerokai skiriasi nuo originalo – joje yra pora skyrelių praleista ir pridėta maldų bei giesmių⁹⁵:

<i>Dawádnas Mókslas apie Dušišôs IŖgánimq (FrDM): struktūra</i>	<i>Ordnung Des Heyls (FrO): struktūra</i>
[„Dawádnas Mókslas apie Dušišôs IŖgánimq“], <i>FrDM</i> 3–28	[„Ordnung des Heyls“] <i>FrO</i> 1–40
	„Verzeichniß Der wichtigsten Kern=Sprüche Heiliger Schrift [...]“ <i>FrO</i> 40–43
	„Güldenes A/B/C/ für die Jugend“ <i>FrO</i> 44–47
„Maldėle kurre Jaunieji / prie Spawedės eidami sakyti gál“ <i>FrDM</i> 28–29	„Gebetlein / welches von der Jugend an statt einer Beicht gebraucht werden mag“ <i>FrO</i> 47–48
„Malda dieniška. Rytmeczeis skaitoma“ <i>FrDM</i> 29–31	
„Malda dieniška. Wakarais skaitoma“ <i>FrDM</i> 31–34	
„Giesme. kurroje Dawádas IŖgánimo musû randomas yra“ <i>FrDM</i> 34–38	
„Giesme prie Spáwédės einant' giedoma“ <i>FrDM</i> 38–41	
„Giesme. Rytmeczeis giedoma“ <i>FrDM</i> 42–43	
„Giesme Wákarais giedoma“ <i>FrDM</i> 44–46	

Berentas nenurodo, iš kokių dalių susidėjo jam peržiūrėti atsiųstas rankraštis – laiške minimas tiktai traktatas („Tractätchen“) ir maldelė („Gebetlein“). Lietuviškame variante po Freylinghauseno traktato tuoj pat eina maldos vertimas: „Maldėle kurre Jaunieji / prie Spawedės eidami sakyti gál“ *FrDM* 28–29.

⁹⁴ Šiuo metu žinomi du egzemplioriai: Vilniaus universiteto bibliotekoje (VUB, sign.: LK 1120) ir Halėje, Saksonijos-Anhalto universiteto ir žemės bibliotekoje (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt; ULB Halle, sign.: Im 1599).

⁹⁵ Giesmės buvo skelbtos ankstesniuose Prūsijos Lietuvos giesmynuose (Vincentas Drotvinas, „Halliškios Giesmės: Zur Frühgeschichte der Halleschen Kirchenlieder in litauischer Sprache“, *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt*, t. 3: *Aufbruch zur Moderne*, herausgegeben von Erich Donnert, Weimar, Köln, Wien: Böhlau, 1997, p. 463–465).

Ji buvo *FrO* 47–48: „Gebetlein / welches von der Jugend an statt einer Beicht gebrauchet werden mag“. Šita „Gebetlein“ *FrO* ir baigiasi, tuo tarpu *FrDM* toliau įdėtos dar dvi maldos ir keturios giesmės. Tačiau *FrDM* neišversti ir neįdėti du iškart po paties traktato teksto eję *FrO* skyriai: 1) „Verzeichniß Der wichtigsten Kern=Sprüche Heiliger Schrift [...]“ *FrO* 40–43; 2) „Güldenes A/B/C/ für die Jugend“ *FrO* 44–47.

Atsiliepdamas į Francke's prašymą, Berentas išvertė ir maldą, taigi po traktato teksto einanti „Maldėle kurre Jaunieji / prie Spawedės eidami sakyti gál“ *FrDM* 28–29 yra Berento vertimas (iš „Gebetlein / welches von der Jugend an statt einer Beicht gebrauchet werden mag“ *FrO* 47–48). Vadinas, Berentas – ne tik traktato vertimo redaktorius, bet dar ir vienos maldos vertėjas.

Šis faktas svarbus tiek jo kūrybinei biografijai, tiek šios knygos teksto istorijai: minėta malda yra ne Halės Lietuvių kalbos seminaro dalyvių, o Berento vertimas. Nors malda palyginti trumpa, bet kūrinių, kuriuos galėtume analizuoti kaip Berento, žinoma nedaug – jo kūrybinė potencija sudėta daugiausia į kitų autorių ir vertėjų tekstų rengimą spaudai.

Kadangi ši malda yra ir Freylinghauseno originale, kyla klausimų, kodėl jos nevertė patys lietuviško leidimo rengėjai. Tai palyginti trumpas, tik 2 puslapių tekstas. Neabejotina, kad prašant išversti maldą stengtasi įtraukti garbingą dvasininką, įsruties bažnytinės apskrities vyskupą, į pietistinės knygos rengimą. Pastangos buvo sėkmingos. Sprendžiant iš kai kurių kitų faktų, Berentui nebuvo būdingas konservatyvumas ir visuomeninis uždarumas. Jo rengtame ir 1732 m. išleistame giesmyne *Iß naujo pérweizdėtos ir pagėrintos Giesmû-Knygos* yra 16 pietistinių giesmių, kurių vokiški originalai pirmą kartą išspausdinti 1697 m. Halės giesmyne arba 1704 bei 1714 m. Freylinghauseno giesmynuose⁹⁶. Freylinghauseno giesmynai buvo labai populiarūs ir iki 1733 m. sulaukė net dvidešimties leidimų⁹⁷. Kad ir kokie įtempti santykiai buvo tarp pietistų ir liuteronų ortodoksų, Berentas 1729 m. atsiliepė į Halės pietistų prašymą ir tai liudija, kad jis nebuvo priešiška nusiteikęs jų atžvilgiu.

Antrojo iš Halės atsiųsto traktato vertimas Berentui pasirodė dar nespausdintinas. Nei jo autoriaus, nei vertėjo jis taip pat neįvardijo – tepasakė, kad tai

⁹⁶ Gertrud Bense, „Vorbilder und Impulse für das preußisch-litauische Schrifttum in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, t. 16, Göttingen: Vandenhoech & Ruprecht, 2000, p. 195.

⁹⁷ Vaclovas Biržiška, *Knygotyros darbai*, Vilnius: Pradai, 1998, p. 109.

„Tractätchen, die Lehre vom Anfang des Christlichen Lebens“, o vertėją tepavadino „der liebe Herr *Translator*“. Antrašte *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens* leistas Augusto Hermanno Francke's veikalas: jis pirmą kartą pasirodė 1700 m., o 1725 m. išėjo jau dešimtas leidimas⁹⁸. Berentas neatsisakė peržiūrėti ir šį, jo nuomone, vertingą darbą, bet rankraščiui atidžiai peržiūrėti jam reikėtų dviejų ar trijų savaitių, nes verčiant turi būti labiau atsižvelgta į skaitytoją:

unterdess[en] aber muß doch gerne gestehen, daß, da dieses sehr schöne Tractatch[en] sehr Geist- u[nd] Sin[n]reich ist, auch folgig desto grössere Mühe im littauischen erfordert, alß es nach dem *genio lingvae* der Einfalt des arm[en] Littauers recht deut- u[nd] verständlich *translatiret* werd[en] muß, folgig auch ich mich *capable* nicht befinde, diese littauische *Translation*, es wäre dan[n]⁹⁹ minstens in einer Zeit von 2 biß 3 Woch[en], *accurat* und wie es die litt[auische] Einfalt recht deutlich verstehen könnte, durch zu gehen.¹⁰⁰

Taigi Halėje 1729 m., be Freylinghauseno *Ordnung Des Heyls*, į lietuvių kalbą buvo išverstas dar vienas didelis (139 puslapių) ir vertimo požiūriu sudėtingas programinis Augusto Hermanno Francke's traktatas *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens*. Iš esmės Berentas palankiai atsiliepė ir apie šio traktato vertimą, pabrėžė gerą vertėjo kalbos mokėjimą, tačiau spausdinimui dar nepritarė ir išsiuntė Francke'į atgal. Jo teigimu, šį vertimą būtina peržiūrėti remiantis principu *loquendum cum vulgo* ir jis pasirėngęs prie šito darbo prisidėti:

Ich vor mein geringes Theil bin von Hertzen bereit dem grossen Gott zu Ehren bey meines fast entkräfttet[en] Kräftt[en]¹⁰¹, bey dieser sehr nützlichen Arbeit, meine¹⁰² Hand mit Freuden mit anzulegen, auch so viel möglichen nach dem *principio*,

⁹⁸ [August Hermann Francke], *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens / Bestehend in vier Theilen [...] Die Xte Auflage*, HALLE: In Verlegung des Wäysenhauses, M DCC XXV.

⁹⁹ *es wäre dan[n]* parašyta viršuje vėliau.

¹⁰⁰ Johann Behrendt, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFRS/H C 369, l. 1v.

¹⁰¹ Berentas, matyt, buvo silpnos sveikatos. Rogallis 1725 m. lapkričio 6 d. rašė Augustui Hermannui Francke'į: „Die litauische Sache ist so beschaffen, daß der Erzpriester in Insterburg ein sehr kranker, alter, schwacher Mann ist und einen Adjunkten höchst nötig hat“ (Theodor Wotschke, *op. cit.*, p. 52).

¹⁰² *me-* parašyta ant neįskaitomų raidžių.

loquendum cum vulgo, solche zu *revidiren*, nur muß nochmahlen *candidè* sagen, daß beÿ dieser sehr nützlichen Arbeit mehrere Zeit er fordert werde.¹⁰³

Tokį principą 1706 m. buvo paskelbęs Mykolas Merlinas: „LOQVENDUM CUM VULGO: Mit den Littauen muß man reden leibhafftig / wie Sie reden“ traktate *Principium primum in lingua Lithvanica*¹⁰⁴. Ši lingvistinė diskusija, prasidėjusi amžiaus pradžioje – apie 1702-uosius¹⁰⁵, buvo veikiausiai atsinaujinusi 1719 m. rengiant lietuvišką Lutherio *Mažojo katekizmo* versiją. Kaip minėta (žr. 1 sk.), rankraščio pradžioje pridėtame kreipimesi į karalių Henrichas Lyzijus aprašė ginčus, kilusius dėl vertimo kalbos, o autobiografijoje skundėsi, kad rengti katekizmą jam buvę labai sunku, nes kunigai nesutarę dėl lietuvių kalbos principų. Įsruties vyskupas Berentas buvo vienas iš katekizmo vertimo tikrintojų. Tarp jų buvo ir vienas iš aktyvių tos polemikos dalyvių, Merlino šalininkas Pilypas Ruigys, vėliau savo traktatuose pateikęs informacijos apie polemikos eigą, pagrindines idėjas ir jas fiksavusius šaltinius.

Tad šis kalbos vartojimo principas, kaip liudija ir Berento laiškas, nebuvo užmirštas. XVIII a. pradžioje prasidėjusios lingvistinės diskusijos atgarsiai pasiekė ir trečiąjį dešimtmetį. Merlino traktate keltas visų pirma teorinis komunikacijos klausimas, akcentuojama pagrindinė – komunikacinė kalbos funkcija. Pasak Berento, verčiant reikia atsižvelgti „į vargšų lietuvių kalbos prigimtį“, žiūrėti, kad skaitytojas galėtų suvokti jo prasmę:

da dieses sehr schöne Tractatch[en] sehr Geist- u[nd] Sin[n]reich ist, auch folgid desto grössere Mühe im littauischen erfordert, alß es nach dem *genio lingvae* der Einfalt des arm[en] Littauers recht deut- u[nd] verständlich *translatiret* werd[en] muß.¹⁰⁶

¹⁰³ Johann Behrendt, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFSt/H C 369, l. 2r–2v.

¹⁰⁴ Vincentas Drotvinas [par.], *Michaelio Mörlino traktatas Principium primum in lingua Lithvanica*. Dokumentinis leidimas ir studija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 33.

¹⁰⁵ Apie polemikos eigą ir jos šaltinius žr. Ona Aleknavičienė, Christiane Schiller [par.], *Jokūbo Perkūno traktatas* Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift. Kritinis komentuotas leidimas ir studija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 97–133.

¹⁰⁶ Johann Behrendt, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFSt/ H C 369, l. 1v.

Taigi Berentas siūlo daugiau dėmesio kreipti į socialinį kalbos kontekstą, rinktis taikymosi prie esamų kalbos normų ir suvokimo galimybių strategiją. Berentas primygtinai prašo nespausdinti antrojo traktato, kol jis nebus peržiūrėtas pagal šį principą. Berentas kalbos kokybės požiūriu neabejotinai buvo Merlino pozicijos šalininkas ir praktinis jo idėjų taikytojas.

Rankraščių siuntimas recenzuoti į Prūsijos Lietuvą rodo visų pirma atsakingą Halės pietistų požiūrį į religinių knygų rengimą: čia nebuvo imtasi spausdinti dar tik lietuvių kalbos besimokančių studentų vertimo, prieš tai jo nepatikrinus. Gavus palankų Berento įvertinimą, *Dawádnas Mókslas apie Dušišiôs Išgánimą* buvo išspausdintas, tuo tarpu apie Francke's traktato *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens* vertimo publikavimą duomenų nėra. Berento laiškas tik paliudija, kad toks traktatas išverstas buvo. Vis dėlto išliko ir pora to vertimo fragmentų. Jau minėta, kad lyginant *FrDM* su originalu *FrO* nustatyta, jog verčiant į lietuvių kalbą papildomai pridėtos keturios giesmės ir dvi maldos. Abi maldos iš tiesų yra vertimai, o jų vertimo originalai – Francke's traktate *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens* paskelbtos maldos¹⁰⁷:

Maldos <i>FrDM</i>	Maldos <i>FrL</i>
„Malda dieniška. Rytmeceis skaitoma“ <i>FrDM</i> 29–31	„Ein tąglicher Morgen=Seegen“ <i>FrL</i> 124–127
„Malda dieniška. Wakarais skaitoma“ <i>FrDM</i> 31–34	„Ein tąglicher Abend=Segen“ <i>FrL</i> 127–131

Manytina, kad seminaro vadovybė, gavusi iš Berento ne tokį palankų atsiliepimą apie Augusto Hermanno Francke's traktato vertimą, laikė jį dar netinkamai parengtu ir spausdinti neskubėjo. Hako žodyno pratarmėje jo nemini ir Gotthilfas Augustas Francke, vadinasi, bent iki 1730 m. traktatas nebuvo išleistas. Vis dėlto dvi maldos iš jo įdėtos į Freylinghauseno traktatą *Dawádnas Mókslas apie Dušišiôs Išgánimą*.

Paminėtinas dar vienas faktas, kad seminaro dalyviai lietuvių kalbos mokėsi versdami į lietuvių kalbą ir kitus vokiškus veikalus. Leipcige ėjusio laikraščio *Neuer Zeitungen von Gelehrten Sachen* 1729 m. rugsėjo 1 d. numeryje teigiama,

¹⁰⁷ Apie tai plačiau žr. Ona Aleknavičienė, Christiane Schiller, „Jonas Berentas – *Dawadno Mokslo* (1729) redaktorius, recenzentas ir maldos vertėjas“, p. 62–64.

kad iš 15 seminarą sudarančių narių kai kurie jau įgijo neblogų kalbos įgūdžių ir verčia Freylinghauseno kompendiumą:

Ubrigens bestehet gedachtes *Seminarium* ietzo aus 15 Mitgliedern, unter denen einige bereits eine ziemliche Fertigkeit in der offtgedachten Sprache erlanget, und wird nebst der täglichen Übung in derselben, des erwähnten Herrn Freylinghausen *Compendium Theologiae* gleichfals übersetzt.¹⁰⁸

Tačiau nėra žinoma, ar jis buvo baigtas versti ir ar buvo išspausdintas.

Vertinant Halės universiteto Lietuvių kalbos seminaro darbą, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad seminaro dalyviai jau pirmaisiais jo gyvavimo metais lietuvių kalbos mokėsi intensyviai. Kai kurie turėjo būti neblogai pramokę lietuviškai: juk 1729-aisiais į lietuvių kalbą buvo verčiami net trys veikalai: Freylinghauseno *Ordnung Des Heyls*, jo kompendiumas ir Francke's *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens*. Šitaip buvo ne tik rengiami kunigai ir mokytojai lietuviškomis Prūsijos parapijoms, bet ir knygos, iš kurių galėtų mokytis kiti kandidatai į kunigus bei mokytojus. Per trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį Halėje išspausdinti du Freylinghauseno traktato *Dawádnas Mókslas apie Dužiôs Išgánimą* leidimai (1729 ir 1735), Hako vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodynas kartu su trumpa gramatika (1730), 1728 m. buvo parengtas rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas (vad. *Richterio žodynu*). Prie jau minėtų knygų pridėtinai ir Halėje 1736 m. išleistas Didlaukių kunigo Fabijono Ulricho Glazerio (Fabian Ulrich Glaser, 1688–1747) sudarytas giesmynas *Kélos Nobažnos Giesmes*¹⁰⁹, antras leidimas išėjo Halėje 1738, o trečias išleistas jau Karaliaučiuje 1740 m. Nuo 1745 m. šio giesmyno giesmės trauktos ir į oficialiuosius giesmynus¹¹⁰. Halė tuo metu buvo lietuviškos pietistinės literatūros rengimo bei leidybos centras. Kaip minėta, čia turėta ketinimų išleisti ir visą

¹⁰⁸ [Anonymus], „Halle“, p. 60; Freylinghauseno *Compendium Theologiae* išėjo 1705 m.

¹⁰⁹ Abejones dėl leidimo vietos žr. Gertrud Bense, *op. cit.*, p. 192.

¹¹⁰ *Lietuvos TSR bibliografija*, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969, p. 110–112, įrašo Nr. 286–290; apie giesmynus plačiau žr. Gertrud Bense, „*Giedojam taw – Wir singen dir*“. *Zur Textgeschichte der preußisch-litauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung der Liedersammlung von Fabian Ulrich Glaser (1688–1747) und ihrem Umfeld*, Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang, 2001; Guido Michelini, *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009.

Bibliją. Vis dėlto grįžę į Prūsijos Lietuvą Lietuvių kalbos seminaro lankytojai į aktyvią literatūrinę veiklą neįsitraukė.

Atsižvelgiant į Halės universiteto Lietuvių kalbos seminaro organizatorių pastangas mokyti būsimus kunigus ir mokytojus lietuvių kalbos, rūpinimąsi, kad grįžę į Prūsijos Lietuvą jie gautų tarnybą lietuviškose parapijose, religinės literatūros leidimą, neatrodo istoriškai pagrįsti teiginiai, kad XVIII a. I pusėje „vokietinimui buvo panaudoti minėtieji Karaliaučiaus ir Halės seminarai“¹¹¹ ar kad „seminaras siekė ir germanizacinių tikslų“¹¹². Nei vienas, nei kitas seminaras nesiekė nutautinti lietuvininkų, priešingai, seminarai pirmiausia plėtė literatūrinės ir kultūrinės veiklos galimybes, paskui gerino sąlygas vartoti lietuvių kalbą viešajame gyvenime. Šiuo laikotarpiu monarchijos noras konsoliduoti valstybę ir nevokiečius integruoti į vokiečių kultūrą netapo lietuvininkų nutautinimo veiksmu.

IŠVADOS

1. XVIII a. I pusėje Prūsijos Lietuvos literatūrinį ir kultūrinį gyvenimą vertinant konfesinės konkurencijos ir bendradarbiavimo kontekste, išsiskiria 2 centrai: 1) pietistų bei liuteronų ortodoksų Karaliaučius; 2) pietistų Halė. Švietimo reformos iš pradžių ėmėsi pietistai, 1718–1721 m. vadovaujami bažnyčių ir mokyklų inspektorius, Karaliaučiaus universiteto profesorius, Sembos konsistorijos tarėjo Henriko Lyzijaus, tačiau vėliau iniciatyva, ypač leidžiant knygas, perėjo liuteronams ortodoksams, kuriuos vienijo kitas Karaliaučiaus universiteto profesorius, vyriausiasis rūmų pamokslininkas, Sembos konsistorijos tarėjas, vėliau ir generalinis superintendantas Jonas Jokūbas Kvantas.

2. Henriko Lyzijaus 1718–1721 m. laišakai Augustui Hermannui Francke'į, Francke's dienoraščiai ir informacija periodinėje spaudoje liudija intensyvų Karaliaučiaus ir Halės pietistų bendradarbiavimą vykdant Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I potvarkius, ypač dėl mokyklų steigimo ir mokytojų bei kunigų rengimo lietuviškos parapijoms. Nors nevietinės kilmės Lyzijui

¹¹¹ Jurgis Lebedys, *Senoji lietuvių literatūra*, paruošė Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 152.

¹¹² Vincentas Drotvinas, „F. W. Haacko „Vocabularivm Litthvanico–Germanicvm, et Germanico–Litthvanicvm“ (Halle, 1730)“, in: *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1998, t. 39, p. 83.

nepavyko ilgesnei veiklai sutelkti lietuvių kunigų (pasipriešinimą sukėlė aukšti reikalavimai kunigams, ydinga kalbų vartojimo politika, lėšų stygius), tačiau pozityviais jo veiklos rezultatais laikytina: 1) jam vadovaujant parengtas višutinis Lutherio *Mažajo katekizmo* variantas (1719, rankraštis); 2) 1718 m. Karaliaučiaus universitete pradėtas steigti Lietuvių kalbos seminaras (veikti pradėjo 1719).

3. Itin produktyvus lietuvių literatūrai buvo 20-ies metų laikotarpis: XVIII a. 3–4-asis dešimtmetis. Kuriant pradinio privalomojo mokymo sistemą iškilęs mokomosios literatūros poreikis skatino abiejų konkuruojančių pusių iniciatyvą. Liuteronai ortodoksai Karaliaučiuje išleido pietistui Lyzijui vadovaujant 1719 m. parengtą Lutherio *Mažąjį katekizmą* (1722, 1726, 1730 ir kt.), *Naująjį Testamentą* (1727), *Psalmyną* (1728), agendą *Dawádnas Pamokinnimas* (1730), giesmyną *Iš naujo pėrweizdėtos ir pagėrintos Giesmū-Knygos* (1732), visą *Bibliją* (1735). Halėje išėjo Lietuvių kalbos seminaro dalyvių parengtas Johanno Anastasijaus Freylinghauseno traktato *Ordnung des Heyls* vertimas *Dawádnas Mókslas apie Dušišôs Išgánimą* (1729; 1735), seminaro docento Frydricho Vilhelmo Hako žodynas *Vocabularivm Litthvanico-Germanicvm, et Germanico-Litthvanicum* (1730), du Fabijono Ulricho Glazerio giesmyno *Kėlos Nobažnos Giesmes* leidimai (1736, 1738). Taigi Halė tapo lietuviškos pietistinės literatūros, o Karaliaučius – liuteronų ortodoksų parengtų knygų leidimo centru.

4. Įsruities vyskupo Jono Berento 1729 m. kovo 20 d. laiškas Gotthilfui Augustui Francke'į rodo, kad tarp Halės pietistų ir Prūsijos Lietuvos liuteronų ortodoksų nebuvo didelio susipriešinimo: Halės Lietuvių kalbos seminaro vadovo Gotthilfo Augusto Francke's prašomas, Berentas redagavo seminaro lankytojų į lietuvių kalbą išverstą Johanno Anastasijaus Freylinghauseno traktatą *Dawádnas Mókslas apie Dušišôs Išgánimą* (1729), į lietuvių kalbą išvertė prie traktato buvusią maldą.

5. Halės Lietuvių kalbos seminaro lankytojai į lietuvių kalbą buvo išvertę ir programinį Augusto Hermanno Francke's traktatą *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens*, tačiau apie jo išspausdinimą duomenų nėra. Dvi į lietuvių kalbą išverstos šio traktato maldos buvo įdėtos į Freylinghauseno traktatą *Dawádnas Mókslas apie Dušišôs Išgánimą*.

6. Prielaidas sėkmingai Halės ir Prūsijos Lietuvos pietistų veiklai sudarė platus informacijos ir komunikacijos tinklas. Nuolatinių ryšių palaikymas

stiprino bendros veiklos motyvą ir davė veiksmingų postūmių Prūsijos Lietuvos kultūrai: skatino bažnyčių ir visos švietimo sistemos raidą. Ryšių su liuteronais ortodoksais ieškojimas patvirtina, kad pietistai vengė konfesine ir teritorine prasme apriboto uždarmo.

7. Kultūrinė konkurencija tarp liuteronų ortodoksų ir pietistų XVIII a. I pusėje buvo konstruktyvi – daugelis procesų liudija buvus veiksmą ir po jo ėjusį atoveiksmį, todėl vertinant literatūros ir kultūros procesus svarbu parodyti ne tik kurios nors vienos pusės nuopelnus, bet ir tuos veiksmus, kurie tapo impulsu kitos pusės žingsniams.

8. Atsižvelgiant į Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I pastangas Prūsijos Lietuvoje sukurti privalomojo pradinio mokymo sistemą lietuvių kalba, parengti mokytojų ir kunigų, išleisti knygų, jo veikla neturėtų būti vertinama viena-reikšmiškai kaip germanizacinė: jo valdymo laikotarpiu lietuvių kalbos vartojimo sfera buvo plečiama, o ne siaurinama. Lietuvių kalbos seminarai, įsteigti karaliaus iniciatyva Karaliaučiuje (1718) ir Halėje (1727), ne tik kūrė prielaidas aktyvesniam krikščionybės praktikavimui, bet ir didino literatūrinės veiklos galimybes bei skatino lietuvių kalbos funkcionavimą viešajame gyvenime.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Die Reste des verschollenen Königsberger Exemplars des handschriftlichen Lysius-Katechismus (1719)“, in: *Linguistica Baltica*, 2001, t. 9, p. 7–28.

ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Heinrich Lysius' Missionsarbeit in Preußisch-Litauen nach seinen Briefen an August Hermann Francke“, in: *Hallesche Forschungen 17/2: Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, herausgegeben von Udo Sträter in Verbindung mit Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann, Tübingen: Max Niemeyer Verlag GmbH, 2005, p. 675–688.

ALEKNAVIČIENĖ ONA, „Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: 1718–1723 m.“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2018, kn. 46 (spausdinama).

ALEKNAVIČIENĖ ONA, SCHILLER CHRISTIANE, [par.], *Jokūbo Perkūno traktatas Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift. Kritinis komentuotas leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

ALEKNAVIČIENĖ ONA, SCHILLER CHRISTIANE, „Jonas Berentas – *Dawadno Mokslo* (1729) redaktorius, recenzentas ir maldos vertėjas“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2002, t. 4, p. 43–78.

- Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945. Biographischer Teil*, auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e.V., 1977.
- ALWAST JENDRIS, „Lysius, Heinrich“, in: *Neue Deutsche Biographie*, t. 15, Berlin: Duncker & Humblot, 1987, p. 592–593.
- [ANONYMUS], „Halle“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1729*, Leipzig, den 1 September, N. LXX, p. 639–640.
- [ANONYMUS], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1719*, Leipzig, den 2 Sept. N. LXX, p. 559–560.
- [ANONYMUS], „Königsberg“, in: *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen Auf das Jahr 1726*, Leipzig, den 27 May, N. XLII, p. 419–421.
- [ARNOLDT DANIEL HEINRICH], *D. Daniel Heinrich Arnoldts [...] kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, herausgegeben von Friedrich Wilhelm Benefeldt, Pfarrer in Arnau, Königsberg: Bey Gottlieb Lebrecht Hartung, 1777.
- BEHRENDT JOHANN, Brief [an Gotthilf August Francke], 20.03.1729; AFSt/H C 369, l. 1r–2v.
- BEHRENDTIN ANNA DOROTH[EA], Brief an König Friedrich II., 03.11.1740; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 2r–2v.
- BENSE GERTRUD, „*Giedojam taw – Wir singen dir*“. *Zur Textgeschichte der preußisch-litauischen Gesangbücher im 18. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung der Liedersammlung von Fabian Ulrich Glaser (1688–1747) und ihrem Umfeld*, Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang, 2001.
- BENSE GERTRUD, „Vorbilder und Impulse für das preußisch-litauische Schrifttum in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, t. 16, Göttingen: Vandenhoech & Ruprecht, 2000, p. 183–197.
- BIRŽIŠKA VACLOVAS, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963.
- BIRŽIŠKA VACLOVAS, *Knygotyros darbai*, Vilnius: Pradai, 1998.
- BREHM JOHANNES, *Entwicklung der evangelischen Volksschule in Masuren im Rahmen der Gesamtentwicklung der preussischen Volksschule von der Reformation bis zur Regierungszeit Friedrich Wilhelms I. [...]*, Königsberg i. Pr.: Druck von Karg und Manneck, 1913.
- CITAVIČIŪTĖ LIUCIJA, „Johanas Jakobas Kvantas Karaliaučiuje XVIII a. Skiriama 320-osios gimimo metinėms“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2005, kn. 20, p. 73–124.
- CITAVIČIŪTĖ LIUCIJA, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- CITAVIČIŪTĖ LIUCIJA, „Prielaidos lietuviškos knygos plėtotei Karaliaučiuje pirmajame XVIII amžiaus dešimtmetyje: sekant Johano Jakobo Kvanto biografijos pėdsakais“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2006, kn. 22, p. 239–267.

- DAUGIRDAS KĘSTUTIS, „Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas Donelaičio studijų metais“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2013, t. 26, p. 55–64.
- Dawádnas Pamokinnimas kaipo wissi / Lietuwoje / po Maloningiáuso Prusú Karalum' essantieji Kunningai / kaip Diewo Tarnai tur elgtis / noredami šwentą Klebonú Urédą wiernay išpildit*, Karaláuczujė, 1730.
- DROTVINAS VINCENTAS, „F. W. Haacko „Vocabvlarivm Litthvanico–Germanicvm, et Germanico–Litthvanicvm“ (Halle, 1730)“, in: *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1998, t. 39, p. 82–100.
- DROTVINAS VINCENTAS, „‘Halliškios Giesmes’: Zur Frühgeschichte der Halleschen Kirchenlieder in litauischer Sprache“, in: *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt*, t. 3: *Aufbruch zur Moderne*, herausgegeben von Erich Donnert, Weimar; Köln; Wien: Böhlau, 1997, p. 461–468.
- DROTVINAS VINCENTAS, [par.], *Michaelio Mörlino traktatas Principium primarium in lingva Lithvanica*. Dokumentinis leidimas ir studija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- ELKAR TIM CHRISTIAN, *Leben und Lehre. Dogmatische Perspektiven auf lutherische Orthodoxie und Pietismus. Studien zu Gerhard, König, Spener und Freylinghausen*, Frankfurt/M: Academic Research, 2015.
- ERLER GEORG, *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr., t. 2: Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1911/12.
- FRANCKE AUGUST HERMANN, *Tagebuch von August Hermann Francke*, Halle (Saale), 01.07.1718–31.12.1718; AFSt/H A 172: 1.
- FRANCKE AUGUST HERMANN, *Tagebuch von August Hermann Francke*, Halle (Saale), 01.01.1719–31.12.1719; AFSt/H A 173: 1.
- F[FRANCKE] G[OTTHILF] A[UGUST], „Vorbericht“, *VOCABVLARIVM LITTHVANICO-GERMANICVM, ET GERMANICO-LITTHVANICVM [...] Nebst Einem Anhang einer kurzgefaßten Littauischen GRAMMATIC [...] von Friederich Wilhelm Haack [...]*, HALLE: Druckts Stephanus Orban, Univers. Buchdr., 1730, l. 2r–2v.
- FrDM* – [FREYLINGHAUSEN JOHANN ANASTASIUS], *Dawádnas Mókšlas apie Dušiôs Išgánimą Pagal šwentą Ráštą surašytas nūg I. A. Freylinghausen, Kunniġo Szv. Ulrikaus Bažnyčiôs o iš Wókiško į lietuwišką Liežuwi pėrrašytas ir wissiems Išgánimo trokštantiems ant Géro išdūtas nūg Draugú lietuwiškôs Išskalôs, Išspaustas Atoje: Pas Steponą Orbaną*, 1729.
- FrL* – [FRANCKE AUGUST HERMANN], *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens / Bestehend in vier Theilen [...] Die Xte Auflage*, Halle: In Verlegung des Wäysenhauses, M DCC XXV.
- FrO* – [FREYLINGHAUSEN JOHANN ANASTASIUS], *Ordnung Des Heyls / Nebst einem Verzeichniß Der wichtigsten Kern=Sprüche H. Schrift / darinn die fürnehmsten Glaubens=Articul gegründet sind, Wie auch einem so genannten Güldenem A / B / C / und Gebetlein. Denen Einfältigen und Unerfahrenen zum Besten heraus gegeben von Joh. Anastas. Freylinghausen. Dritte Auflage*, HALLE: In Verlegung des Wäysenhauses, 1724.
- FRÖLICH [GEORG REINHOLD], „Behrendt, Johann“, in: *Altpreußische Biographie*, t. 1, herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische

- Landesforschung von Christian Krollmann, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974, p. 42.
- GINEITIS LEONAS, *Kristijono Donelaičio aplinka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- [HAACK FRIEDERICH WILHELM], *VOCABULARIVM LITTHVANICO-GERMANICVM, ET GERMANICO-LITTHVANICVM, Darin alle im Neuen Testament und Psalter befindliche Wörter nach dem Alphabeth enthalten sind; Nebst Einem Anhang einer kurzgefaßten Litthauischen Grammatic. Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack / S.S. Theol. Cultore, zur Zeit Docente im Litthauischen Seminario zu Halle, HALLE: Druckts Stephanus Orban, Univers. Buchdr., [1730].*
- HINRICHS CARL, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.
- JABLONSKI DANIEL ERNST, Brief an Gotthilf August Francke, 10.09.1729; AFSt/H C 214/215.
- KAUNAS DOMAS, *Mažosios Lietuvos knyga: Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- KEIL ADOLF, „Das Volksschulwesen im Königreich Preussen und Herzogthum Litthauen unter Friedrich Wilhelm I“, in: *Altpreußische Monatsschrift*, 1886, t. 22, p. 93–137.
- KOTSCH MICHAEL, *August Hermann Francke: Pädagoge und Reformier*, Dillenburg: Christliche Verlagsgesellschaft, 2011.
- LEBEDYS JURGIS, *Senoji lietuvių literatūra*, paruošė J[uozas] Girdzijauskas, Vilnius: Mokslas, 1977.
- „Lebens=Beschreibung D. HENRICI LYSII“, in: *ACTA BORUSSICA [...] Des III Bandes, Erstes Stück*, Königsberg und Leipzig: Bey Christoph Gottfried Eckart, 1732, p. 52–67.
- LEHNERDT [MAX], „Lysius, Heinrich“, in: *Altpreußische Biographie*, t. 1, herausgegeben von Christian Krollmann, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 1974, p. 414.
- Lietuvos TSR bibliografija*, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an August Hermann Francke, 23.08.1718; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 72r–73r.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an August Hermann Francke, 18.10.1718; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 74r–75v.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an August Hermann Francke, o. D. [03.1719]; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 52r–53v.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an König Friedrich Wilhelm I., 23.01.1721; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 72 a, Nr. 46, l. 2r–4v.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an König Friedrich Wilhelm I., 15.02.1721; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 72 a, Nr. 46, l. 14r–17v.
- LYSIUS HEINRICH, Brief an August Hermann Francke, 8.04.1721; StaBi: Francke-Nachlaß, Kapsel 14: Heinrich und Johannes Lysius, Mappe 15, l. 88.

- LYSIUS HEINRICH JOHANN, *Mažasis katekizmas*, pagal Berlyno rankraštį parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- MATULEVIČIUS ALGIRDAS, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*, Vilnius: Mokslo, 1989.
- Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus / Lietuviškay ir Wokiškay / Ant Maloningiausoj Prusū Karálaus Isákimo wissū Wyskupū ir Klebonū Lietuwoj' Sutarimu / Iš naujo Tilžeje Mete 1722, pérweizdétas*. Ir Karaláuczujė iš spáustas.
- MICHELINI GUIDO, *Mažosios Lietuvos giesmyų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009.
- MOELLER FRIEDWALD, *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, t. 1: *Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e.V., 1968.
- Nidos mokyklos kronika*, sudarė Gitanas Nausėda ir Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Petro ofsetas, 2016.
- PANZER BALDUR, *Der Kleine Catechismus D. M. Lutheri Mážas Katgismas D. Mertino Lutteraus. Besorgt von D. Henrich Lysius Tillsitt 1719*, Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 1993.
- PAULI JOHANN ARNOLD, Brief an Gotthilf August Francke, 10.09.1727; AFSt/H C 467/3.
- PETKŪNAS DARIUS, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raida Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.
- QVANDT, JOHANN JACOB, [„Vorrede“], in: *BIBLIJA Tai esti Wissens Szwentas Raštas Séno ir Naujo Testamento [...] Nū keliu Mokytojū Lietuwoj' Lietuviškay perstattytas*, Karalauczujė, 1735, l. [4r-10v].
- RIEDELSE ERICH, *Pietismus und Orthodoxie in Ostpreußen. Auf Grund des Briefwechsels G. F. Rogalls und F. A. Schultz' mit den Halleschen Pietisten*, Königsberg (Pr.) und Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1937.
- ROGGE ADOLF, „D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren“, in: *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, t. 18, p. 116–135.
- SCHILLER CHRISTIANE, „Die Litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz“, in: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 1994, t. 3(2), p. 375–392.
- SCHILLER CHRISTIANE, „Das Litauische Seminar in Halle (1727-1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche“, in: *Acta Baltica*, 1994, t. 32, p. 193–223.
- Schule und Absolutismus in Preussen. Akten zum preussischen Elementarschulwesen bis 1806*, herausgegeben von Wolfgang Neugebauer, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1992.
- SKRUPSKELIS IGNAS, *Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1967.
- [SPENER PHILIPP JACOB], *PIA DESIDERIA: Oder Hertzliches Verlangen / Nach Gottgefälliger Besserung der wahren Evangelischen Kirchen / sampt einigen dahin einfältig abzweckenden Christlichen Vorschlägen [...]*, Franckfurt am Mayn: In Verlegung Johann David Zunners. Druckts Johann Dieterich Frietgen, M DC LXXVI [1676].

- TERVEEN FRITZ, *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I 1714-1740*, Göttingen etc.: Musterschmidt, 1954.
- TRIŠKAITĖ BIRUTĖ, „Petro Gotlybo Milkaus prieraišai rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2013, t. 15, p. 39–86.
- TRIŠKAITĖ BIRUTĖ, SIDABRAITĖ ŽAVINTA, „Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2016, t. 18, p. 47–88.
- WALLMANN JOHANNES, *Pietismus und Orthodoxie. Gesammelte Aufsätze III*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2010.
- WINTER EDUARD, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslavischen Völker*, Berlin: Akademie Verlag, 1954.
- WOTSCHKE THEODOR, *Georg Friedrich Rogalls Lebensarbeit nach seinen Briefen*, Königsberg i. Pr.: Kommissionsverlag Ferd. Beyers Buchhandlung Thomas & Oppermann, 1928.
- Zum Litauischen Hoffgericht verordnete Praesident und Räte an König Friedrich II., 26. 01.1745, GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 56 e, Nr. 16, l. 8r–9v.

Cultural Competition and Collaboration of Confessions in Lithuania Minor in the First Half of the Eighteenth Century: Impulses for Lithuanian Writing

Summary

The article aims at the analysis of confessional competition between traditional Evangelical Lutherans, or Orthodox Lutherans, and Pietists that took place from the second to the fourth decades of the eighteenth century in Lithuania Minor. Emphasis is placed on the impulses for Lithuanian writing that were stimulated by this competition. The article focuses on (1) how the competition between Evangelical Lutherans and the Pietists developed, (2) what the forms of their collaboration were, and (3) what effect this competition and collaboration had on the evolution of Lithuanian writing and on the culture of Lithuania Minor. This is shown through two distinct examples of activities of Pietist Heinrich Lysius (1670–1731) and Orthodox Lutheran Johann Behrendt (1667–1739), which ensued in the environment of intense competition and collaboration.

In the context of confessional competition and collaboration, two centres stand out in the literary and cultural life of the first half of the eighteenth century: Halle, the Pietists' centre, and Karaliaučius (Königsberg), the centre of Pietists and Orthodox Lutherans. In Lithuania Minor, the educational reform and publication of Lithuanian books associated with it was initially undertaken by the Pietists who from 1718 to 1721 were led by Heinrich Lysius, a church and school inspector, a professor at Königsberg University, and an assessor of Semba consistory. Later the initiative was taken over by the Orthodox Lutherans unified by Johann Jacob Quandt, also a professor at Königsberg University, who was also the senior court preacher, an assessor and superintendant general of Semba consistory.

Heinrich Lysius's letters to August Hermann Francke written from 1718 to 1721, Francke's diaries and information in the periodical press point to intensive collaboration between the Pietists of Halle and Königsberg in implementing orders issued by Friedrich Wilhelm I of Prussia, in particular those concerning the training of teachers and pastors for Lithuanian parishes. Although Lysius, who was not of local descent, could not rally Lithuanian pastors for long-term work (they opposed demanding requirements for pastors and the policy of language use; also, the funds for the implementation of the foreseen plans were insufficient), his activities had some positive outcomes: (a) the manuscript of

Luther's *Small Catechism* (1719) was prepared under his guidance, and (b) the Lithuanian language seminar was established at Königsberg University in 1718.

The period of the 1720s–1730s was especially productive for Lithuanian literature. The demand for teaching literature that arose in the process of the development of the system of obligatory primary education encouraged initiative on both sides. Orthodox Lutherans initially published Luther's *Small Catechism* prepared under Lysius's guidance (1722, 1726, 1730, etc.). A translation of Johann Anastasius Freylinghausen's treatise *Ordnung des Heyls – Dawádnas Mókslas apie Duþiôs Iþgánimą* (1729; 1735) – prepared by the participants of the Lithuanian language seminar at the University of Halle, the dictionary *Vocabularivm Litthvanico-Germanicvm, et Germanico-Litthvanicum* (1730) by the seminar dozent Friedrich Wilhelm Haack, and later two editions of Fabian Ulrich Glaser's hymnal *Kélos Nobažnos Giesmes* (1736, 1738) were all published in Halle. In this way Halle became a centre for the teaching of the Lithuanian language (the Lithuanian language seminar functioned from 1727 to 1740) and for preparation and publication of Lithuanian Pietist literature. Orthodox Lutherans prepared the New Testament (1727), the Book of Psalms (1728), agenda *Dawádnas Pamokinnimas* (1730), the hymnal *Iþ naujo pérweizdétos ir pagérintos Giesmû-Knygos* (1732), and the complete Bible (1735). All these books were published in Königsberg.

The letter of 20 March 1729 of Johann Behrendt, Bishop of Įsrutis (Insterburg), to Gotthilf August Francke shows that the confrontation between the Pietists of Halle and the Orthodox Lutherans of Lithuania Minor was not strong, because (a) requested by Gotthilf August Francke, the head of the seminar of the Lithuanian language in Halle, Behrendt edited the translation of Johann Anastasius Freylinghausen's treatise *Dawádnas Mókslas apie Duþiôs Iþgánimą* by the seminar participants (1729); b) requested by Francke, he translated the prayer from the above treatise 'Maldéle kurre Jaunieji / prie Spawedês eidami sakyti gál' ('Gebetlein / welches von der Jugend an statt einer Beicht gebraucht werden mag') into Lithuanian.

Participants of the Lithuanian language seminar in Halle had also translated August Hermann Francke's programmatic treatise *Die Lehre Vom Anfang Christliches Lebens* into Lithuanian, but there is no information regarding its publication. Lithuanian translations of two prayers from this treatise were included in Freylinghausen's treatise *Dawádnas Mókslas apie Duþiôs Iþgánimą*: (a) 'Malda dienįška. Rytmecezis skaitoma' ('Ein täglicher Morgen=Seegen'); (b) 'Malda dienįška. Wakarais skaitoma' ('Ein täglicher Abend=Seegen').

A broad information and communication network created prerequisites for successful activities of the Pietists of Halle and those of Lithuania Minor.

Maintenance of regular contacts consolidated motivation for joint work and provided a strong impetus for the culture of Lithuania Minor by stimulating the development of churches and of the whole system of education. The fact that the Pietists were looking for contacts with Orthodox Lutherans shows that they avoided confessional and territorial insularity.

Cultural competition between Orthodox Lutherans and Pietists of the first half of the eighteenth century was constructive: numerous processes point to an action and a subsequent counteraction. Therefore an evaluation of literary and cultural processes should take into account not only the merits of one particular side, but also the steps made by one side that resulted in steps taken by the other side.

KEYWORDS: Evangelical Lutherans; Pietism; Heinrich Lysius; Johann Behrendt; Prussian Lithuania; literature of Lithuania of the eighteenth century.

Gauta 2018 04 20

Priimta 2018 05 05

PUBLIKACIJOS

